

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	5
'Aho	Mōnite, 25 Mē 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

Hon. Vuna Fa'otusia

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Hon. Tevita Lavemaau

Sāmiu Vaipulu

Lord Nuku

Lord Tu'ilakepa

Poasi Mataele Tei

'Akosita Lavulavu

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

Siaosi Sovaleni

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Vaha'i

Lord Tu'i'āfitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Siaosi Pōhiva

Sēmisi Sika

Māteni Tapueluelu

Losaline Ma'asi

Semisi Fakahau

Penisimani Fifita

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Saia Piukala

FALE ALEA ‘O TONGA
‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 05/2020 FAKATAHA ‘A E
FALE ALEA ‘O TONGA

‘Aho: Monite 25 ‘o Me, 2020

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea
Fika 04	:	Ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga Tonga ki he Ta’u Fakapa’anga 2018/2019
Fika 05	:	Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngoue mo e Toutai
Fika 06	:	KOMITI KAKATO: 6.1 Lao Ke Fakahu Atu ‘a e Pa’anga Ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2020/2021 –Lao Fika 5/2020 <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘aho 30 Sune 2021 • Fakamatala Patiseti 2020/2021 • Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungaue Fakapule’anga 2020/2021 – 2022/2023 6.2 Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2020/2021
Fika 07	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 08	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu.....	7
Ui ‘o e Fale	7
Me’a ‘Eiki Sea	8
Fakamālō’ia tokoni Potungāue Pa’anga hoo fakapa’anga ngaahi <i>screen</i> ki he ngāue Fale Alea	8
Fakamatala Pa’anga Pule’anga Tongá ki he ta’u fakapa’anga 2018-2019.....	8
Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ki he 2018/2019.....	9
Kamata he ta’u ngāue ta’u ni ke ngāue’aki e pa’anga totonu pe <i>cash basis</i>	10
Hulu ‘aki \$16 miliona tānaki he Pule’anga he 2018/2019.....	10
Fokotu’u tuku ki he Kōmiti Pa’anga Fale Alea nau ngāue ki he Lipooti Fakamatala Pa’anga Pule’anga	10
Pāloti’i tali tukuhifo Fakamatala Pa’anga Pule’anga Ta’u Fakapa’anga 2018/19.....	11
Līpooti Fika 1/2020 Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngoue mo e Toutai.....	11
Fakama’ala’ala Lipooti Fika 1/2020 Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngoue & Toutai.....	12
Ngaahi fokotu’u mei he Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngoue & Toutai	12
Fiema’u pa’anga lahi ke fakaivia ‘aki ngoue & toutai.....	12
Fokotu’u ke palau kekekele ‘e 2500 ‘i Tonga ni	13
Fiema’u fakame’angāue ke tutu’u ‘aki ‘ulu niu & ‘akau holo he matangi Hāloti	13
Fokotu’u ki he Pule’anga ke to’o tukuhau ngaahi me’angāue ke tokoni fangafanga fanga monumanu	14
Fokotu’u ki he Pule’anga ke hu mai ngaahi naunau ki he toutai ngū feke	14
Fokotu’u ke tokoni Kautaha ‘Uhila & Ma’u Mafai Taulanga ki ha ‘aisi koniteina ke fakatolonga ai me’akai.....	14
Fokotu’u ke fakapapau’i ‘e lahi, malu pea fe’unga fiema’u fakame’atokoni he kaha’u.....	15
Ke tokanga mavahe Pule’anga ki he kakai ‘ikai ha’anau kekekele ke nau ngoue ai	15
Tokanga ki ha fu’u tuai e palau e ngaahi ngoue ‘i Tongatapu 9.....	15
Tali Pule’anga ki he ngāue lolotonga fai ke feau fiema’u fakame’atokoni e kakai	15
Fakatokanga’i totonu ke fakamo’ui tafa’aki mīsini palau Potungāue Ngoue	17
Poupou ke to’o tukuhau ki he ngaahi naunau me’angāue kehekehe ki he faama monumanu	18
Fokotu’u ke tukuhifo Lipooti fika 1/2020 Kōmiti Ngoue & Toutai	18
Fokotu’u lava Ha’apai ke nau ‘utu e palau kae toki pila mai totongi ki he Potungāue Ngoue	19
Fokotu’u tukuhifo Lipooti Kōmiti Ngoue ki he Kōmiti Kakato he ‘oku maumau tu’utu’uni e Fale.....	20
Fokotu’u ke totongi Pule’anga \$10 ika kau toutai pea fakatau \$5 ki he kakai	20
Pāloti tali tukuhifo Lipooti Fika 1/2020 Kōmiti Ngoue & Toutai ki he Kōmiti Kakato.....	21

Liliu ‘o Kōmiti Kakato.....	22
i. Me’a e Sea.....	22
Fakama’ala’ala he Fakamatala Patiseti 2020/21	24
Palani ngāue Pule’anga langa tokoni matangi ko <i>Gita</i>	26
Tokoni ki he ngaahi uta kakai mei muli.....	26
Fokotu’utu’u Pule’anga ke fakalōloa taimi ta’etute ngaahi koloa me’atokoni ‘ofa mei muli	27
Faka‘atā Pule’anga ta’etute ngaahi koloa langa ke matu’uaki mālohi matangi kalasi 5.....	27
Fokotu’utu’u ke monomono Lao Tukupau ke tu’utu’unia pau ngaahi pisinisi ke ngāue’aki me’angāue faka’ilekitulonika	28
Liliu ‘a e Fale ‘o Fale Alea	29
Tui ka ngāue’aki me’angāue faka’iletulonika a’u ki he 3-5miliona pa’anga tānaki mei he tukuhau fakatau.....	30
Ngaahi fiema’u vivili ‘e 3 mahino mei he ‘a’ahi Palēmia ki he ngaahi vāhenga	31
Fokotu’utu’u ngāue Pule’anga ki he ngaahi e hala ki he ta’u ‘e 3 ka hoko	31
Polokalama fengāue’aki Pule’anga mo e Pangike Māmani ki he tanu hala ‘i Vava’u, Tongatapu mo ‘Eua.....	32
Fokotu’utu’u ke fokotu’u e sino ko e Land Transport ke tokanga’i polokalama tanu hala	32
Holoki tukuhau ngāue’aki he me’alele pe <i>CC</i> mei he sēniti 50-35.....	33
Fokotu’utu’u ngāue Pule’anga ki he ngaahi fiema’u tangike vai e fonua.....	33
Ngaahi kupu ‘oku fakaivia he Pule’anga he faingata’a ‘i he <i>COVID-19</i>	33
Vahea 4 miliona ki he ngāue ki he nofo’anga kau folau mai he fakaava kau’āfonua.....	34
11 miliona vahea ma’a e Potungāue Mo’ui ki he ngaahi naunau malu’i talifaki ki he <i>COVID-19</i>	34
Pa’anga 5 miliona fakahū Patiseti Potungāue Mo’uí ki he <i>COVID-19</i>	35
\$10 miliona vahe’i polokalama <i>COVID-19</i> e ngaahi potungāue Pule’anga	35
Pa’anga 15 miliona vaheai ke tau’i e mahaki <i>COVID-19</i> ‘i he fonua.....	35
Ofi he \$3 miliona silini totongi mei he \$60 miliona tokonia kau pisinisi & fakatupu koloa	35
Faka’amu Pule’anga ke vahea 3 miliona ke tokoni’i takimamata mo e ngaahi pisinisi	36
5 miliona vahea ke tokoni’i ‘a e toutai.....	36
Kei fai ngāue Pule’anga ke alea’i hano toloi tā nō ki Siaina ‘aki ta’u ‘e 5	37
6 kilu vahea Pule’anga ki he Komisoni foou ki he Fakaafepaki’i Faihala	38
Ngaahi naunau ‘oku ne huluhulu e Fakamatala Patiseti 2020/21	38
Hoha’a fe’amokaki (<i>deficit</i>) ‘a e ta’u fakapa’anga lolotonga pehē ki he ta’u fakapa’anga kaha’ú.....	40
Tokanga ki he tu’unga mateuteu e fonua ki he <i>COVID-19</i> he’ene tu’u ki he kaha’u.....	41

Tokanga ki he fakahokohoko ngaahi me'a tefito tokanga ki ai Pule'anga	42
Fokotu'u na'a lava ke faka'atā e toutai'i mokohunu ke tokoni ki he ivi fakapa'anga Pule'anga.....	44
Tali Pule'anga ki he tokanga fekau'aki tu'u e fonua ki he lele loloa koe'uhi ko e <i>COVID-19</i>	46
Fakama'ala'ala ki he tokanga ki he malu'i Pule'anga nō ngaahi kautaha taautaha.....	46
Founga fengaue'aki Pule'anga mo e ngaahi kautaha maka	47
'Ikai lava he ngaahi pisinisi ne nō he langalanga fō'ou ke tā fakafoki 'enau nō mei he Pule'anga.....	48
Fokotu'u to e vakai'i ange Pule'anga e polokalama nō malu'i mo e ngaahi kautaha maka	48
Tokanga ki he fatongia e Pule'anga ki he kakai e fonua.....	49
Tokanga ke 'oua fakapa'anga Pule'anga 'a e nō pea nau to e malu'i ha nō	50
Tokanga ke 'ōmai Pule'anga e tu'unga totonu 'ene pa'anga fakalukufua.....	52
Kelesi	54
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	55

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: 25 Mē 2020

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō mou laumālie he pongipongi ni Hou’eiki. Kole atu ki he ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi tataki mai ‘etau lotu he pongipongi ni.

Lotu

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kātaki mou me’a pē ‘i ‘olunga ke tau hiva. Himi fāngeau mā hiva, Himi 409.

HIMI 409: *(Na’e me’a ‘a e Himi ‘e he ‘Eiki Minisitā pea hiva ‘i kotoa ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea)*

<009>

Taimi: 1005-1010

(Kei hoko atu pe ‘a e lotú.)

<002>

Taimi: 1010-1015

(kei hoko atu ‘a e lotu)

<003>

Taimi: 1015-1020

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ni ki he pongipongi ni ‘aho Mōnite ‘aho 25 ‘o Mē 2020.

(Na’e lele heni ‘a e taliui ‘a e Hou’eiki Mēmipa)

Poaki‘Eiki Sea to e fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Tāmata Afi, ngata’anga ia e taliui ‘Eiki

Sea. Ko e Hou'eiki Mēmipa 'e tolu na'a nau poaki koe'uhī ko e tukuvakā 'i tu'apule'anga 'oku kei hoko atu pē, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali hono ui 'oku 'i ai 'a e tui 'oku me'a tōmui maipē mālō 'Eiki Sea

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga tapu pea mo e Tama Tu'i ko 'Ene 'Afio Tupou VI. Tapu pea mo e Ta'ahine Kuini Nanasi Pau'u, tapu pea mo e Hou'eiki 'o e fonua, tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'a e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'a e Kakai mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki tau foki mai ki he'etau ngāue 'oku hā pē 'i he 'asenita he na'e toloi mai e Fale mei he Pulelulu uike kuo'osi koe'uhī pē ke fakakakato ngaahi ngāue teuteu'i 'a e Fale ni ki he feme'a'aki 'o e 'aho ni 'amanaki ke fakahoko 'i he Kōmiti Kakato 'a ia ko e Lao ia ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga.

Fakamālō'ia tokoni Potungāue Pa'anga hoo fakapa'anga ngaahi screen ki he ngāue Fale Alea

Pea kimu'a ke tau hoko atu ki he'etau 'asenita fika 4. mou fakatokanga'i Hou'eiki 'oku 'i ai 'a e ngaahi screen fo'ou 'oku hā atu 'i mu'a 'oku ou fie 'oatu 'eku fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga pehē foki ki he'ene potungāue nau loto lelei koe'uhī ko e va'a ngāue mo e fie tokoni ki he feme'a'aki ko eni 'i Fale Alea ...

<007>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea .. nae fakapa'anga 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'a e ngaahi screen ko eni ke mou me'a ki ai, tokoni ki he feme'a'aki e patisetí, tautefito ki he ngaahi tefito'i fika ko ia 'oku fa'a 'ohake 'i he 'u voutí, 'e faingofua ange feme'a'akí, ho'omou hā atu pē ki he ngaahi screen ko eni 'i muá. Ko ia 'oku ou fie fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá, ki he tokoni pea mo e fengāue'aki mo e Fale Aleá.

Hou'eiki tau hoko atu ki he fika 4 'etau 'asenitá, ko e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga Tongá ki he ta'u fakapa'anga 2018-2019. Ko e lipooti ko eni 'oku fakahū mai pē ki he Falé ke mou me'a ki ai. Kole atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá, kātaki 'o fakamatala mai 'a e fakamatala pa'anga ko eni. Kātaki pē 'Eiki Minisitā, kole atu ki he Kalaké ke 'uluaki lau mai e tohí ke fakahū mai ki he Falé, ka ke toki me'a mai.

Fakamatala Pa'anga Pule'anga Tongá ki he ta'u fakapa'anga 2018-2019

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa kakato e Falé, kae 'atā ke lau atu e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'angá ki he 2018/2019.

'Ofisi 'Eiki Minisitā Pa'anga,

'Aho 4 'o Mē, 2020.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga,
Fale Alea
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Fekau'aki mo e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'angá ki he 2018/2019.

'Oku ou faka'apa'apa mo kole, ke u fakahū atu ki he Fale Aleá 'a e ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá, 'a ia kuo pulusi 'aki ha fanongonongo 'i he Kāseté, 'a ia kuo tu'utu'uni 'e he Kupu 35 mo e 36 'a e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'angá, 'o kau ki ai 'a e Fakamatala Faka-pa'anga 'a e Pule'anga Tongá ki he ta'u na'e ngata 'i he 'Aho 30 'o Sune, 2019, mo e fakamā'opo'opo fakakuata 'o e ngaahi pa'anga ma'u mai, mo e totongi mei he sino'i pa'anga 'a e Pule'angá, ki he kuata na'e ngata 'i he 'Aho 30 'o Sepitema, 2018. Kuata na'e ngata 'i he 'Aho 31 'o Tisema, 2018, kuata na'e ngata 'i he 'Aho 31 'o Ma'asi, 2019. 'Oku 'oatu fakataha 'a e tohí ni, pea mo e tatau 'e 20 'o e Fakamatala Fakapa'angá, pea pehē foki ki he tatau faka-'ilekitulōnika ke tokoni atu ki he ngāue 'a e 'Ofisi 'o e Feitu'ú na.

'Oku ou faka'apa'apa atu,

Hon. Tevita Lavemaau
Minisitā Pa'anga.

Mālō 'Eiki Sea.

Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he 2018/2019

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Falé, pea ko u kole 'Eiki Sea ke u hūfanga atu mu'a he tala fakatapu kakato, kuo ke kamata 'aki 'a e Falé he pongipongí ni, kae 'atā ki he motu'á ni ke fai ha fakahoha'a felāve'i pea mo e Fakamatala Pa'anga, 'a e fonuá ki he 'Aho 1 – 30 Sune, 2019.

'Eiki Sea, ko e taha eni ha fatongia 'o e 'Eiki Minisitā Pa'angá, tu'utu'uni 'e he Konisitūtoné, tu'utu'uni 'e he Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'angá, ke fakahū mai ki ho Fale 'eiki 'a e fakamatala ki he anga hono ngāue'aki e pa'anga 'a e fonuá, 'o a'u ki he 'Aho 30 'o Sune, 2019. Na'e lava lelei 'a e fatongia 'a e 'Atita Senialé, 'i hono sivi tau'atāina 'a e fakamatala pa'anga ko ení, pea fakahū mai 'e he motu'á ni 'Eiki Sea. 'I ai pē hoha'a 'a e 'a e 'Atita Senialé, hangē pē ko e ngaahi ta'u kimu'á, ko e 'uhingá ko e founga tauhitohi ko ia 'oku tau ngāue'akí. Ko e founga tauhi tohi 'oku ngāue'aki fakamāmani lahí 'Eiki Sea 'oku founga 'e 2.

'Uluakí, 'oku fakatefito ki he fehū'aki 'a e pa'anga mo'oní pē ko e pa'anga totonú *cash basis*. Ko hono founga 'o e founga tauhi tohi 'oku ngāue'akí ko e *accrual basis*. Ko e ngaahi ta'u kimui kuo tau toki situ'a mei aí 'Eiki Sea, na'e feinga 'a e Potungāue Pa'angá 'i he fengāue'aki mo e ngaahi

kupu kotoa, ke lava ke tau fetukutuku, ke ngāue'aki 'a e *accrual basis*. Ke lava ke 'omai he fakamatala pa'angá 'a e koloa mo e naunau kotoa pē 'a e Pule'angá 'o fakatatau ki he 'aho fakamuimui 'o e ta'u fakapa'anga ko iá. 'Ikai ko ia pē 'Eiki Sea...

<008>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, ka ne fakahaa'i mai ko e hā hā mo'ua 'oku mo'ua mai ki he Pule'anga pea mo e mo'ua e Pule'anga ki ha ngaahi sino kehe 'i tu'a. 'Eiki Sea ko e kongá ko ē ki hono fakamahu'inga'i 'o e ngaahi koloa pē ko ē *fixed asset* 'a e Pule'anga ko e ngāue lahi 'aupito eni 'Eiki Sea ke fakahoko. Pea lolotonga fai e fengāue'aki pea mo e ngaahi Potungāue ke lava 'o 'omi ha ngaahi tokoni mei tu'apule'anga ki hono fakamahu'inga'i 'a e koloa kotoa pē 'a e fonua hangē fakatātā hangē ko e hā e mahu'inga 'o e hala Pule'anga. Hā e mahu'inga 'o e falemahaki mo e ngaahi koloa kotoa pē. 'I he 'ene tu'unga pehē 'Eiki Sea ko e ngāue ko eni 'oku te'eki ai ke lava 'o fakakakato pea 'oku fakahaa'i pē he 'Atita 'i he tu'unga pehē he 'ikai ke ne lava ke pehē ko e fakamatala pa'anga ko ē 'oku ngata he 'aho 30 'o Sune 'oku ne fakahaa'i totonu 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi mo'ua mo e koloa 'a e Pule'anga 'i he 'aho 30 'o Sune.

Kamata he ta'u ngāue ta'u ni ke ngāue'aki e pa'anga totonu pe *cash basis*

Ko u fie fakamamafa'i pē heni 'Eiki Sea ko e ta'u eni 'e 10 'i he Līpooti ki he Fakamatala Pa'anga 'o e fonua pea mo e kei hoko 'a e *issue* ko eni ki he fengāue'aki ko eni. Ko ia kuo fai 'a e fealea'aki pea mo e femahino'aki pea mo e ngaahi kupu fekau'aki 'Eiki Sea 'e kamata mei he līpooti ko ē 'o e ta'u ngāue ko eni te tau foki pē 'o ngāue'aki e *cash basis* 'oku faingofua ange kae 'oleva ke fokotu'utu'u ha palani ngāue ke lava 'o fakahoko kakato e fiema'u ko eni.

Hulu 'aki \$16 miliona tānaki he Pule'anga he 2018/2019

'Eiki Sea ko u fiefia ke fakahā mo fakahoko atu ki he Fale ni 'Eiki Sea neongo na'e 'i ai 'a e 'esitimeti pea mo e fakafuofua ko ē 'o e 2018/2019 'e ai e ki'i hulu si'i pē mo e fe'amokaki, 'i he 'osi ange ko ē hono fakamā'opo'opo e ngāue fakapa'anga e Pule'anga ki he 2018/2019 'Eiki Sea na'e hulu 'aki 'a e pa'anga 'e 16 miliona. 'A ia 'oku tau fiefia kotoa pē 'i he fengāue'aki 'a e Fale Pa'anga pea mo e ngaahi Potungāue ki hono lava 'o pule'i lelei hono fakangāue'aki e pa'anga e fonua pea he 'ikai ke ngata pē ai pea mo hono tānaki 'a e ngaahi pa'anga na'e tonu ke tānaki mai 'i he tukupū mo e ngaahi *fees* 'o e ngaahi sēvesi kehekehe 'a e Pule'anga.

Fokotu'u tuku ki he Kōmiti Pa'anga Fale Alea nau ngāue ki he Lipooti Fakamatala Pa'anga Pule'anga

'Eiki Sea hangē ko e founa angamaheni pē 'Eiki Sea 'oku ou kole atu ke laumālie lelei mu'a ho Fale kae tuku e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 'o e fonua ke 'ave ki he Kōmiti 'oku nau hanga 'o tokanga'i e me'a fakapa'anga ke nau fai ha ngāue ki ai pea toki fakahū mai ki he Fale ni. Ko e fokotu'u ia 'Eiki Sea. Mālō e ma'u faingamālie.

Pālōti'i tali tukuhifo Fakamatala Pa'anga Pule'anga Ta'u Fakapa'anga 2018/19

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai e fokotu'u ke tukuhifo ki he Kōmiti Pa'anga. 'Oku 'i ai ha pou pou? Pou pou, to e 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki ki he līpooti ko eni? Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tukuhifo 'a e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2018/2019 ki he Kōmiti Pa'anga kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Pōhiva, Sēmisi Sika, Māteni Tapueluelu, Losaline Mā'asi, Sēmisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Fīnau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Kuo loto kotoa ki ai e Hou'eiki, 'Eiki Sea toko 22.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he Fika 5 'etau 'Asenita ko e Līpooti Fika 1, 2020 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai. Kole atu ki he Kalake ke lau e tohi 'oku fakahū mai 'aki e līpooti.

Līpooti Fika 1/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai

Kalake Tēpile: Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai, Līpooti Fika 1 'o e 2020, Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai.

'Aho 12 'o Mē, 2020.

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga.

'Eiki Sea,

Līpooti Fika 1/2020, Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai.

'Oku fakahū atu ki he Feitu'u na 'a e Līpooti Fika 1, 2020, Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu,

*Hon. Sēmisi Tauelangi Fakahau
(Sea Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai)*

Kalake Tēpile: Mālō ...

<009>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: ... 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō. Kole atu ki he Sea 'o e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutaí, Tongatapu 8 me'a mai.

Fakama'ala'ala Lipooti Fika 1/2020 Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue & Toutai

Sēmisi Fakahau: Fakatapu atu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tongá. Fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpelé. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá pehē pea mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí. Fakatapu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Ko e ki'i lipooti eni ko e 'uluaki fakataha eni 'a e Kōmiti Tu'uma'u ko ia ki he Ngoué pea mo e Toutaí pea ko eni 'oku tuku atu 'i he pepa ko ení. Pea 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito 'a e lipooti ko ení he koe'uhí ko e tau teuteu atu ko ē 'a e fonuá koe'uhí na'a 'i ai ha taimi 'e hoko mai ai 'a e fokoutua ko ia ko e COVID-19 ki hotau fonuá kae kei lava pē ke kei mateuteu pē 'a e fonuá. He 'oku kau foki 'a e me'atokoní ki he mahu'inga 'aupito 'aupito ki he fonuá.

Pea ko e taumu'a foki 'o e fakataha 'o e Kōmiti ko ení ke fakapapau'i 'oku malu mo lahi fe'unga 'a e me'atokoní 'a e fonuá kae pehē foki ki hono langalanga hake 'o e ngoué mo e toutaí hili 'a e maumau ne fakahoko 'e he Saikolone Fakatalōpiki ko ia ko Hālotí. Kae kehe na'e fakahoko 'a e fakatahá pea na'e fakakau mai ki he fakatahá 'a e Sea ko ia 'o e Kōmiti Fengaue'aki 'a e Pule'angá ki he malu 'a e me'atokoní, 'a ia ko e CEO ia 'o e Potungāue ko ia ki he Ngoué, Me'atokoní pea mo e Vaotā ko Dr. Viliami Toalei Manu. Pea pehē foki ki he CEO ko ia 'o e Potungāue Toutaí ko Tu'ikolongahau Halafihi. Na'a na lava mai pea na'e fakahoko mai 'a e pepa ko ia fekau'aki pea mo e fokotu'utu'u ko ia 'a e ngoué tafa'aki ko ē ki he ngoué pea pehē foki ki he tafa'aki 'a e toutaí koe'uhíá ke teuteu ke mateuteu atu e fonuá ko ia ki he ngaahi faingata'a ko ia na'a hoko 'o kapau 'e a'u ki ha taimi kuo a'u mai 'a e fokoutua ko ia ko e COVID-19 ki hotau fonuá. Kae kehe, 'Eiki Sea ko u pehē pē ke tuku pē ke, 'a e pepa ko ia ko e pepa na'e fakahū mai ko ia he ongo 'ofisá kae hiki atu e motu'a ni ki he fakamatala ko ia 'o e ola ko ia 'o e fakataha ko eni na'e fakahokó 'e he fakatahá Kōmiti Tu'uma'u ko ia ki he Ngoué mo e Toutaí. Pea 'oku 'asi ia 'i he kongá H.

Ngaahi fokotu'u mei he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue & Toutai

Ko e fakamā'opo'opo 'o e ngaahi fokotu'ú. Na'e loto taha 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoué mo e Toutaí ke fakahoko atu mu'a ke mea'i 'e he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā 'a e Kapinetí 'a e kole 'a e kōmití ke tokoni mu'a 'a e Pule'angá 'o fakaiuia fakapa'anga 'a e Potungāue Ngoué, Me'atokoní mo e Vaotā pea mo e Potungāue Toutaí. 'Oku fu'u mafatukituki mo lahi fau 'a e ngāue 'oku fiema'u ke fakahoko 'e he ongo Potungāue Ngoué pea pehē foki ki he Toutaí, tautautēfīto ki he taimi ko eni 'oku fehangahangai ai 'a e fonuá mo e ngaahi pole fekau'aki mo e fokoutua COVID-19 kae 'uma'ā foki 'a e ha'aha'a 'o e maumau na'e fakahoko 'e he Saikolone ko Hālotí.

Fiema'u pa'anga lahi ke fakaiuia 'aki ngoue & toutai

‘Oku fiema’u e pa’anga lahi ke fakahoko kakato ‘aki ‘a e ngaahi fatongia mahu’inga ko ‘ení.

Fokotu’u ke palau kekelele ‘e 2500 ‘i Tonga ni

Ko ia ai na’e loto taha ‘a e Kōmití Tu’uma’ú ki he Ngoue mo e Toutaí ke fakahoko e ngaahi ngāue ko ení ‘oku hā atu ‘i he me’á ko e ono ka ko e ngāue ‘e fitu. Fakamolemole fakatonotonu atu ia. ‘A ia ‘oku fakamatala’i atu ‘i lalo ní ‘i he taimi vave taha pē.

‘Uluakí ko hono palau ‘o e kekelelé fe’unga mo e ‘eka ‘e 2500 ‘i Tongatapu, Ha'apai ...

<002>

Taimi: 1035-1040

Sēmisi Fakahau: ...Vava’u, Ongou Niuá mo ‘Eua, ke tō ai e ngaahi ngoue ‘oku mo’ui ngofua mo vave ‘ene a’u ki he taimi ‘e ta’aki aí, hangē ko e ‘ufi, talo, kumala, manioke mo e koane. ‘Oku fiema’u ‘a e pa’anga tokoni ‘a e Potungāue Ngoué ki he palaú ke vahevahe ki he ngaahi vāhengá ‘o fakatatau ki he lahi e ‘ū ‘api ‘e palau ‘i he vāhenga takitaha. Pea ‘e ngāue’aki pē ‘e he vāhenga takitaha ‘ene palau ki hono palau ‘o e ngaahi ‘api taautaha.

‘Oku ngāue ‘a e Potungāue Ngoué ki hono vahevahe e ‘eka ‘e 2500 ‘o fakatatau ki he ngaahi fiema’u ‘a e ngaahi vāhenga takitaha. ‘Oku to e tokoni pē foki ‘a e Potungāue Ngoué ki hono teuteu’i ‘o e ngaahi pulopula kehekehe ke ngāue’aki ‘e he kau ngoué.

Fiema’u fakame’angāue ke tutu’u ‘aki ‘ulu niu & ‘akau holo he matangi Hālōti

Ko hono uá ‘oku fiema’u e tokoni fakame’angāue ke ngāue’aki ki hono tutu’u ‘o e ‘ulu’i niu mo e ‘akau kehekehe na’e holoki ‘e he saikolone Hālōti pea fetuku kae ‘atā ‘a e kekelele ‘o e ‘apí ke palau. ‘Oku kei ‘i ai pē ‘a e ngaahi ‘api na’e hoko ai ‘a e maumau tatau na’e fakahoko ‘e he saikolone ko *Gita* kā ‘oku te’eki ai pē ke tā mo fetuku ‘a e ‘akau holo ko ení. ‘A ia ‘oku fiema’u ke kau mo e ngaahi ‘api ko ení ki he ngāue tatau pē.

Ko e tolú koe’uhí ko e holo ‘o si’isi’i ‘a e lahi ‘a e ngaahi vaka tahi uta koloa ‘oku tau mai ki Tongá ni ‘o makatu’unga mei he uesia ‘o e fefakatau’aki fakavaha’apule’angá ‘e he fokoutua *COVID-19*, ‘oku māhino mai leva ‘e holo ‘aupito ‘a e lahi ‘o e me’atokoni kakano’i monumanú, ko e kiki angamaheni ‘a e fonuá hāngē ko e kakano’i moá, pulú, sipí mo e puaká, ‘o hū mai mei he ngaahi māketi ‘i tu’apule’angá. ‘I he taimi tatau pē ‘oku lolotonga ta’ofi ‘a hono hū mai ‘o e kakano’i puaká pē ko ha kiki ngaohi mei he puaká mei he ngaahi māketi ‘i tu’apule’angá tukukehe pē ‘a Nu’usila mo ‘Aositelēlia, koe’uhí ‘oku lolotonga mafola ‘a e mahaki ko e *swine fever* ‘okú ne tamate’i ‘a e fanga puaká ‘i he ngaahi fonua kehé. Ko e taimi lelei eni ke fakaivia ‘a e kakaí mo e ngaahi fāmilí ké nau ohi mo tauhi ‘enau fanga monumanú pea ‘e fakasi’isi’i ai ‘a e fakafalala ki tu’apule’anga ‘i he ngaahi kōloa faka-me’atokoní tautautefito ki he ngaahi kiki kehekehe pē ‘oku tau ma’u mei he’etau fanga monumanú mo e kiki kehekehe mei ‘ōsení.

Fokotu’u ki he Pule’anga ke to’o tukuhau ngaahi me’angāue ke tokoni fangafanga fanga monumanu

Ko ia ai kuo loto taha ‘a e Kōmití ke fokotu’u ki he Pule’angá ke to’o ‘a e ngaahi totongi tukuhau ki hono hū mai mei tu’apule’anga ‘a e me’angāue kehekehe, ngaahi naunau hangē ko e uaea ‘ā puaka, ‘ā pulu mo e sipi, ‘ā moa ke ngāue’aki ‘e he kau faamá ‘a ia ko e kau ngōué mo e kau tauhi ‘o e fanga monumanú.

Fokotu’u ki he Pule’anga ke hu mai ngaahi naunau ki he toutai ngū feke

Ko e Fā. Fekau’aki mo e Toutai, kuo ‘osi lava pea ola lelei ē fakatotolo fakasaianisi mo e fakatekinikale ki hono toutai’i ‘o e ngū feké pea kuo ‘osi fakapapau’i ‘oku lahi ē ngūfeké ‘i he ngaahi poutahi kotoa ‘i Tongá ni, pea ‘ilo lelei mo e taimi mo e ngaahi founa hono toutai’i ‘o e ngūfeké mo e ngaahi naunau toutai kehekehe ke ngāue’aki ki hono toutai’i. Ko ia ai, kuo loto taha e Kōmití ke tokoni e Pule’angá ki hono hū mai mei tu’apule’anga ‘a e ngaahi naunau toutai makehe ko ia ‘oku fiema’u ki hono toutai’i ‘o e ngū feké, he ‘e tokoni lahi ‘aupito ‘eni ki hono fakapapau’i ‘oku lahi fe’unga ‘ae me’atokoni ‘oku ma’u mei ‘ōsení ke ne feau ‘a e fiema’u me’atokoni ‘a e fonuá.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, kātaki ko ‘eku ki’i fakatonutonu, tokoni atu pē mo fakatonutonu. Kuó u pēhē ‘e au ko ‘etau tali pē ‘a e lipootí pea toki taimi kehe hono lau ia, kā ko eni ia ‘oku lolotonga lau mai he taimí ni. Ko ‘etau tali pē ke tukuhifo kae toki lau mai ‘Eiki Sea.

Sēmisi Fakahau: Sea, kuó u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā, kā ‘oku to e pē ki’i tolu pea ‘osi. Ke lau’i ai leva mu’a ke ‘osi ka tau toki hoko atu.

‘Eiki Sea: Kātaki pē Minisitā, ko ‘eku māhino’i ko e ngaahi fokotu’u eni ‘oku fokotu’u mai he Kōmití ké mou me’a ki ai.

<003>

Taimi: 1040-1045

Fokotu’u ke tokoni Kautaha ‘Uhila & Ma’u Mafai Taulanga ki ha ‘aisi koniteina ke fakatolonga ai me’akai

Sēmisi Fakahau: ... ‘Io sai ko e fika 5 ‘oku fiema’u ke tokoni mai ‘a e Potungāue ‘Uhila ‘a Tonga mo e Ma’u Mafai ki he Taulanga ke teuteu pea faka’atā mai ‘a e ngaahi koniteina ‘aisi *freezer containers* ke tauhi ‘o fakatolonga ngaahi me’atokoni kehekehe mei he ngoue na’e maumau’i ‘e saikolone Hāloti ‘a ia ‘e toki savea’i mai ‘e he Potungāue Ngoue mo e ngaahi me’atokoni kehekehe pē mei ‘oseni pea ko e ngoue kuo taimi ke ta’aki pea fakatolonga ‘o talitali fakatatau ki he fiema’u fakame’atokoni ‘a e fonua ‘i ha taimi na’a hoko mai ai ‘a e fokoutua COVID-19 ki Tonga ni pē ko hono hū atu ki tu’apule’anga ‘a ia ko hono *export* ‘i he taimi ‘e faka’atā ai ‘a e ngaahi vaka koloa ke nau tau mai ki he ngaahi uafu ‘i Tonga ni mo e fepuna’aki fakavaha’apule’anga ‘a e ngaahi vakapuna.

Fokotu'u ke fakapapau'i 'e lahi, malu pea fe'unga fiema'u fakame'atokoni he kaha'u

Ko hono 6 ko 'ene tu'u ki he kaha'u 'i he lele lōlōa 'oku fiema'u ke fakapapau'i 'oku lahi mo malu fe'unga 'o lato 'a e fiema'u fakame'atokoni *food security* 'a e fonua mei he ngoué mo e toutai 'o tu'uloa 'i he 'ene pehē 'oku fiema'u 'e he kōmiti ke tokoni 'a e Pule'anga ki hono fakaiuia e kau ngoue 'aki hono hū mai ke to e lahi ange 'a e ngaahi mīsini palau 'i he tokoni 'a e Pule'anga 'o Siaina mo e ngaahi Pule'anga kehé pē ke fakalahi 'a e ngaahi palau 'oku vahe ki he ngaahi vāhenga ke hokohoko atu hono tokoni'i 'o e kau ngoue.

Ke tokanga mavahe Pule'anga ki he kakai 'ikai ha'anau kelekele ke nau ngoue ai

Ko e faka'osi 'Eiki Sea ke fai mu'a ha tokanga mavahe 'a e Pule'anga ki he kakai 'oku 'ikai hanau kelekele na'a lava 'o tokoni'i kinautolu 'o hangē ko hano lisi atu 'o e ni'ihi 'o e ngaahi 'api pē ko e kelekele 'o e Pule'anga ke nau ngoue ai. 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia 'a e fokotu'u ko ia 'a e Kōmiti Tu'uma'u ko ia ki he Ngoue pea mo e Toutai mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 9

Penisimani Fifita: Tapu pea mo e 'afio 'a e 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu mo 'Ene 'Afio Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Fale 'o e Hau, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Tau fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi fakakoloa fai ma'a e Fale 'Eiki ni tau a'usia 'a e kamata'anga fatongia 'o e 'aho fo'ou mo e uike fo'ou ko eni hangē ko e lotu lelei kuo fakahoko he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Ko 'eku fakamālō ki he Sea 'o e Kōmiti Toutai mo e Ngoue pea pehē ki he Kōmiti kae 'uma'ā 'a e ongo *CEO* 'i he fatongia lelei ko eni kuo tau fanongo ki ai. Ko e peesi 5 palakalafi hono ua, ko 'eku fokoutua hake pē 'a'aku ia Sea ke fakamālō ki he Sea he ko ia na'a ne kamata e fatongia ko eni pea hoko atu 'e he 'Eiki Minisitā e Toutai 'a ia ko e tangata ia e toutai loloto 'a e fatongia ko ia ne ta'imālie 'a Hahake 'i he toutai valu 'a e potungāue na'e pa'anga pē 'e nima ki he kilo na'e 'osi 'emau fu'u koniteina 'e taha to e ha'u mo e fu'u koniteina ko e valu pea ko e kongā pē ia 'emau teuteu Minisitā Mo'ui ki he *COVID* ke mo'ui lelei e kāinga pea fakahoko lelei e fatongia. Ko ia 'a e fakamālō lahi atu ki he Pule'anga mo e Potungāue Toutai mālō 'aupito.

Tokanga ki ha fu'u tuai e palau e ngaahi ngoue 'i Tongatapu 9

Ko e peesi 6 fika 'uluaki 'oku 'i ai e hoha'a mei Tongatapu 9 he ko e fonua ngoue fu'u tuai 'Eiki Minisitā Ngoue ko e hā e founa ke vave ai ke fakahoko e palau he kuo 'i ai mo e kakai kuo 'ai ke uki e toutu'u 'oku 'amanaki eni ke mou mea'i pē 'a e tokamu'a kuo kamata ke fai hono teuteu kā ko hono palau 'a e ngaahi tu'unga ngoue 'oku tuai.

Tali Pule'anga ki he ngāue lolotonga fai ke feau fiema'u fakame'atokoni e kakai

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Sea tapu pē mo e Feitu'u na, tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, tapu

atu ki he Hou'eiki Kapineti kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Nōpele pehē ki he kau Fakafofonga e Kakai. Hou'eiki 'oku ou fakamālō lahi atu koe'uhī ko e līpooti ko eni lava...

<007>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Ngoue : ,, mau 'i ai pē he fakataha ko iá mo e ongo *CEO*. Pea ko e vīsone ē pea mo e taumu'á 'osi ngāue'i mai 'aki Sea. Hoko pē 'a e ngaahi palopalema ko ení, pea mau tangutu hifo leva pea mo e ongo *CEO* 'o fai ha feinga, ko e hā ha founa vave taha, ke 'i ai ha fa'ahinga *welfare* he fonuá. Mea'i lelei pē 'e he Kapinetí, ko e motu'a ni pē na'e 'uluaki fakahū atu e pepa 'emau kole, ha pa'anga ke fai'aki e fo'i ngāue ko ení 'Eiki Sea. Ke 'i ai ha ika ke feinga'i ke mo'ui lelei 'a e kakai, mo e tu'unga ko eni 'oku tau a'u ki ai 'Eiki Sea. 'Oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá koe'uhí, ko 'ene me'a mai ke vakai'i pē 'a e loto'i Potungāué 'oku 'i ai 'a e 'ū pa'anga 'i he loto'i Potungāué ke to'o pe ia ke mau ngāue'aki, pea ko ia 'oku mau ngāue'aki Sea. 'Oku ou fakamālō koe'uhi ko e ngāue 'oku fai 'e he Potungāue Toutai, 'osikiavelnga 'oku fai 'e he *CEO* pehē ki he ni'ihī 'o e mātu'a 'oku nau ō 'o fai 'a e toutai ko ení 'Eiki Sea. Pea 'oku fakatau atu leva 'e he Pule'angá mei he ni'ihī 'oku nau ō 'o toutai, vaeua 'enau poloká, vaeua pea mo e mounú, kae lava fakahoko e fatongia ko ení.

Ko e taha foki 'Eiki Sea 'a e me'a 'oku fakatokanga'i 'e he Pule'angá, 'i he tafa'aki pē ko eni 'o e toutai 'oku ou fie lave ki ai. Koe'uhí 'oku ta'ofi foki e *border*, 'oku 'ikai lava fai ha hū atu pe *export* e iká, ko e faka-lotofonua pē, pē ko e *local* pē Sea. Pea ko e me'a ia na'e fai ai 'a e fakakaukau 'e he *CEO*, pea tokoni mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá ke pamu mai ha pa'anga ke lava fakaivia 'aki 'a e ngafa fatongia ko ení, 'o ta'imalie kotoa kotoa ai, 'a Tongatapu ni. 'Oku 'i ai mo e toni 'e taha 'oku 'ai ke 'ave ki Vava'u, pea mo 'Eua, pea 'e fai e feinga ke tofu ke a'u ki Niua. Ko Ha'apai 'oku ou ki'i tu'u vakai'i pē, pē 'e to e 'ave ha me'a ki Ha'apai pē 'ikai. Ngali sai pē 'a Ha'apai 'enau toutai. Ka ko e meimei ko e anga ia 'emau fakafuofua he taimí ni.

Ko e me'a pē 'e taha 'oku ki'i fakatokanga'i 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 10 fekau'aki mo e palaú, silini tatau pē. 'A e Fika 9 fakamolemole. Ko e pa'anga tatau pē, to'o pē ia mei he loto'i Potungāué, koe'uhi 'oku 'ikai foki to e fai ha folau mo ha me'a 'Eiki Sea, ka ko e pa'anga ko iá 'oku 'omai 'o fakaivia 'aki. Pea fakamolemole kapau ...

Veivosa Taka : 'Eiki Sea, kole ki he Minisitā pē 'e lava ki'i tokoni atu. Tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea, ko e ki'i tokoni pē ki he Minisitā Toutai, ko e ki'i kongá ia 'oku si'i hoha'a ai e kāingá, filifilimanako e Feitu'ú na, 'ofa pē ki Vava'u mo Tonga 'eiki. Ka ko 'enau fiema'ú, ke kau mai mu'a e toutai 'a e si'i kāinga Ha'apai 'i he pa'anga 'e 10...

Penisimani Fifita : 'Eiki Sea, kātaki mu'a kae faka'osi 'eku fakahoha'á kae toki fai e feme'a'aki ia 'a e ongo ..

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Ikai 'oku 'ikai ke fai ha fetā'aki. Fakamolemole pē Fakafofonga ko e fakahua pē eni. 'Oku ou lave'i pē 'e au te ke me'a mai. 'Ikai, tokanga tatau pē.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā, kātaki ko e taimi 'o Tongatapu 9 ka na'a ke tokoni ki ai. Te u toki tuku atu ha faingamālie kapau 'oku fie kei me'a mai 'a Tongatapu 9.

Fakatokanga'i totonu ke fakamo'ui tafa'aki mīsini palau Potungāue Ngoue

'Eiki Minisitā Ngoue : Ka u lave atu ai pē au ia ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 9. Ko e me'a ko eni fekau'aki mo e palaú. 'Oku fakatokanga'i 'e he Potungāué pea 'oku fakatokanga'i 'e he motu'a ni mo mautolu, 'oku totonu ke to e fakamo'ui 'a e tafa'aki ko ia fekau'aki mo e 'u mīsini palaú. Sea, na'a ku hū mai he fatongiá ni, na'e 'i ai 'e 'ū palau ko e palau 'e 22, pea na'e 'osi tufa 'a e 'ū palau ia ko iá toe pē palau 'e 2. Pea 'oku ou kole fakamolemole ki he Fakafofonga Fika 14 ko e palau ko iá mahalo na'a nau teuteu 'enautolu ke 'ave ki Hihifo ki Vava'u. Faka'ofa 'aupito 'a e Potungāue ia, 'ikai ke 'i ai ha me'angāue ia 'a e Potungāué. Pea na'a mau fakakaukau leva ke ta'ofi 'a e mīsini ko iá ke 'ave 'a e 1 ki Vava'u ki he Potungāue 'i Vava'u, kae tuku leva he taha 'i Tongá ni, ke mahino 'oku 'i ai ha mīsini 'a e Potungāué. Ko e taimi ko ia 'oku tu'u faingata'a ai ko ē 'a e palaú he taimi ni 'Eiki Sea, mau vakai mautolu, sai ange pē ā ke totonu ke 'i ai ha 'ū mīsini 'a e Potungāué, pea 'oku kei fai pē 'a e fakatangitangi 'a e Minisitā Pa'angá na'a 'i ai ha kongá 'o e pa'anga ko eni ki he teuteu ki he COVID-19 na'a lava 'o tokoni 'Eiki Sea ke fakaivia, pea 'e maau ange ia 'Eiki Sea.

Ko e tu'u he taimi ní, ko e pa'anga ko ia 'oku lava ke ma'u 'e he Potungāué hangē pē na'a ku lave kia fakaloto-Potungāue pē ko ia 'oku fakaivia 'aki e ki'i.. Pea fakamolemole pē ki he Fakafofonga Fika 9 kapau 'oku ...

<008>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Ngoue: ...ke tuai pē 'oku 'ikai ke a'u atu ka 'oku 'osi fakahoko pē ki he kakai 'o e fonua ko ia pē 'oku malava 'o me'a mai ki he 'Ofisi ko ē 'i Vaolōloa 'oku 'i ai pē 'a e mātu'a ai 'oku nau tokanga'i e tafa'aki e fanga palau 'Eiki Sea pea 'oku lele pē 'o fakatatau mo e ki'i ivi ko ē 'oku ma'u he taimi ni.

Veivosa Taka: Sea ko u ki'i fakatonutonu pē Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko e fakatonutonu pē ki he 'Eiki Minisitā ko nautolu pē na'a nau paasi e Lao ko ē ko ē ke to'o e ngaahi mīsini mei he Potungāue ko ē ko ē 'i Tokomololo pea tuku ia kitu'a. Ko eni kuo nau to e fokotu'u mai ke to e fakahoko 'a e me'a tatau pē. Mālō Sea.

Losaline Mā'asi: Sea ka u ki'i tokoni atu Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea fakamolemole atu pē ki he Feitu'u na, ke ne fakapapau'i mai pē pē ko e Pule'anga fē ia he kuo, 'ikai ke u lave'i ko 'emau toki hū mai pē 'a mautolu ki he fatongia ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha to e me'angāue pehē ia, na'e 'ikai ke 'i ai ha'amau kaunga 'amautolu ki he me'a ko ia fakamolemole atu.

Penisimani Fifita: Sea kātaki mu'a ke faka'osi 'eku fakahoha'a, ki'i miniti pē 'e tolu.

‘Eiki Sea: Kātaki pē Tongatapu 5 ko e toenga taimi eni ‘a e Tongatapu 9.

Poupou ke to’o tukupou ki he ngaahi naunau me’angāue kehekehe ki he faama monumanu

Penisimani Fifita: Ko ia. Peesi fitu palakalafi ‘uluaki he peesi fitu. Laine hono tolu kimui ke to’o e ngaahi totonu tukupou ki hono hū mai mei tu’apule’anga e me’angāue kehekehe mo e ngaahi naunau hangē ko e uaea ‘ā puaka, ‘a pulu mo e sipi mo e ‘ā moa ke ngāue’aki he kau faama. Mau poupou atu ki ai. Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko u kole atu mu’a ke ‘omai mu’a e līpooti ke mai e līpooti ke tau, ki he tafa’aki ko eni he Tēpile ‘a e Pule’anga ke, pē ‘oku mou fiema’u pē ke ke fai pē ha feme’a’aki ki ai ...

‘Eiki Sea: Ko ia ‘Eiki Minisitā ko u kole atu kapau ‘oku mou fie feme’a’aki ki ai ke tukupou ki he Kōmiti Kakato.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō, mālō ‘Eiki Sea.

Mo’ale Fīnau: Sea fakamolemole ...

‘Eiki Sea: Ha’apai 12.

Fokotu’u ke tukupou Lipooti fika 1/2020 Kōmiti Ngoue & Toutai

Mo’ale Fīnau: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, Sea ‘oku ou loto au ia ke tukupou ki he Kōmiti Kakato he ‘oku lahi ‘aupito e me’a ia ke fai ki ai e, ‘a e lave ‘Eiki Sea pea hangē ko e me’a na’e me’a ‘aki he Fakafofonga 13 ki mu’a atu ‘Eiki Sea ko hono ‘uhinga ia na’e totonu ai ko ē ke ‘i ai ha’amau ki’i tuliki ke mau hū mai he kōmiti ko eni koe’uhī ‘Eiki Sea ‘oku ‘asi ia heni ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha me’a ia ‘i he me’a ko ē ‘oku mahu’inga taha ki he Vahefonua Ha’apai ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ia hē ‘Eiki Sea. Ko ia ai ‘Eiki Sea ‘oku ou pehē ‘e au ia ke u fēfē ke u fokotu’u atu au ia ki he me’a ko eni.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki’i fakatonutonu Fakafofonga. Fakamolemole ko e fakalukufua pē ena.

Mo’ale Fīnau: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Kapau te ke me’a hifo he peesi ko ena ‘oku ‘asi ai ‘o ...

Mo’ale Fīnau: Sea.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Me’a fekau’aki mo e palau. Vava’u, Ha’apai, ‘Eua kuo ‘osi vahevahe mai pē mo e ngaahi ‘eka he Kōmiti.

Mo'ale Fīnau: ‘Oku ta mu’omu’a mai pe ‘a e Sea... ha ki’i faingamālie ke u a’u atu ai leva ki he, kuo tāmū’omu’a mai pē Minisitā ia kae ‘ikai ke mai ha faingamālie ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ikai ko ‘eku ‘uhinga ...

Mo'ale Fīnau: Sea ko e ‘uhinga ‘a e motu’a ni ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Fakatonutonu atu pē Feitu’u na na’a pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e kau ai ‘a Ha’apai ka ko ena ‘oku ‘asi pē he līpooti.

Fokotu’u lava Ha’apai ke nau ‘utu e palau kae toki pila mai totongi ki he Potungāue Ngoue

Mo'ale Fīnau: Ko e, te u ‘oatu e me’a ‘e kau lelei kia koe Minisitā. Ko e palau ‘oku houa ‘e 150 ‘a Ha’apai. Te’eki ke ‘i ai ha fo’i houa ia ‘e fakahoko. Sai ko ‘eku tokoni eni ki he Minisitā ‘oku ke sio ki he’ene tāmū’omu’a na’e totonu ke ‘oange ‘eku tokoni, te mau lava mautolu Sea ‘o fai e palau ka mau toki tohi mo’ua ‘e mautolu ‘o ‘omai ki he *Ministry* ke totongi, sio ki he’emau tokoni lava mautolu fai e ki’i ‘utu. Koe’uhī he ‘oku fu’u tuai ‘aupito ‘enau ngāue he ‘oku tu’u fakapepa ka ‘oku ‘ikai ke nau *move* nautolu ‘Eiki Sea ke *implement*.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ...

Mo'ale Fīnau: ‘Ilo’i ‘Eiki Sea ko ‘eku ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko u fakatonutonu atu e, ‘oua te ke fai e founa ko ia na’a ‘ikai ke totongi e palau ka mou taufetuli holo mo e tokotaha na’e palau.

Mo'ale Fīnau: Sea ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Talamai pē koe’uhī ko ‘ene ‘i ai pē ha silini ‘ia mautolu ...

Mo'ale Fīnau: ‘Eiki Minisitā pē na’a ne talamai kiate au ‘Eiki Sea ke mau fai ‘a e founa ko eni he ...

Lord Tu’ivakanō: Tapu mo e Feitu’u na.

Mo'ale Fīnau: Uike kuo ‘osi.

‘Eiki Sea: Nōpele Tongatapu.

Lord Tu’ivakanō: Ko u kole atu pē mu’a ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Kapau ke fai e founa ko ia hā me’a ‘oku ke ...

Fokotu’u tukuhifo Lipooti Kōmiti Ngoue ki he Kōmiti Kakato he ‘oku maumau tu’utu’uni e Fale

Lord Tu’ivakanō: Ke mo me’a hifo ki lalo. Sea, tapu pē mo e Feitu’u na ka ko u kole atu pē tukuhifo e me’a ko eni ki lalo he ‘oku maumau’i ho Fale ‘ai ai mo e vilita’e’unua ‘a Ha’apai ‘oku ‘ikai ke nau tokoni ki he me’a faka’ekonōmika ‘a e fonua, tuku ki lalo ke fai ai feme’a’aki, mālō.

Mo’ale Fīnau: Sea ko u fie fakatonutonu e, ‘a e ‘Eiki Nōpele. Kapau te tau tānaki e tokoni ki he fonua ko eni ‘Eiki Sea he me’a faka’ekonōmika, ko e lahi taha Ha’apai, ‘Eiki Sea, hala ‘a e me’a ko ē ‘oku fai he Nōpele ...

‘Eiki Sea: Ha’apai ko u tali ho’o fakatonutonu pea ko u to e tali pē mo e fakatonutonu ...

Mo’ale Fīnau: Mālō.

‘Eiki Sea: ‘a Nōpele Tongatapu.

Mo’ale Fīnau: Kae tuku ‘Eiki Sea ke faka’osi atu ‘eku fakamalanga ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ki’i fakatonutonu atu e, ‘a e Fakafofonga.

‘Eiki Sea: Ha’apai 12. Ko ‘eku tali pē fakatonutonu ‘a Nōpele Tongatapu ko ‘eku tali ia ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato. Pea ko koe pē na’a ke me’a mai ke fokotu’u ke tukuhifo pea ko eni kuo tali ho’o fokotu’u.

Mo’ale Fīnau: Fēfē ‘Eiki Sea ke ‘oatu ā e ki’i me’a ‘e ua ko eni ke tānaki pea tukuhifo atu pē mo ia? Ko e ‘uhinga ke tānaki ki he līpooti. Ko ‘eku fokotu’u.

‘Eiki Sea: Ko e hā e ‘ū me’a ‘oku ...

<009>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Sea: ... ‘oku tānaki mai Ha’apai 12.

Fokotu’u ke totongi Pule’anga \$10 ika kau toutai pea fakatau \$5 ki he kakai

Mo’ale Fīnau: ‘Uluaki ‘Eiki Sea ko e pa’anga ko ē 10 ko ē ki he kiló ‘a ē ko ē ‘oku totongi ko ē ki he kau toutai valú. ‘Oku ou fokotu’u atu ke fai e me’a tatau ki he kau toutai ko ē ‘i Ha’apai ‘a ē ko ē ‘oku nau omai mei he ‘ū motú ‘o fakatau mai ‘enau iká ki Pangaí. Hanga he Pule’angá totongi pa’anga ‘e 10 kae toki tukuange ke pa’anga ‘e 5 ki he kāinga ‘o Ha’apai. ‘Uluaki ia ‘eku fokotu’u.

Ko hono ua ...

‘Eiki Sea: Ha’apai 12 toki fai ho’o fokotu’ú ‘i he Kōmiti Kakatō ‘e fai e feme’a’aki ki he līpooti kae tukuhifo ki he ...

Mo’ale Finau: ‘A ia, *ok.* ‘A ia ‘e lava pē ia ke fokotu’u ai pea paasi?

‘Eiki Sea: Ko ia.

Mo’ale Finau: Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki koe’uhí ‘oku felāve’i eni pea mo e vouti 18 mo e 24 kole atu ke tau pālōti ke tukuhifo e Lipooti ko eni ki he Kōmiti Kakatō ke feme’a’aki fakataha pea mo e vouti 18 mo e 24.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. ‘Oku nounou pē au Sea. Ko hono ‘uhingá pē ko u pou pou au ke tukuhifo ki lalo ko e feitu’u ia ‘e vēteki aí. Ka ko e ‘uhingá ko e hokohoko ho’o ‘asenita ngāué pea ‘oku kau eni ia he līpooti ‘oku kaungatonu Sea ki he anga e fakakaukau e mātu’a ni ko ē ki he Patisetí. Pea ko e kolé pē ‘e lava ke mau lave pē ki ai ‘i he taimi talanoa fakalukufuá Sea ko e ‘uhingá ko e hokohokó. Ko e kolé pē ia pea toki tukuhifo ai pē Sea mālō.

‘Eiki Sea: Tali pē ho’o kolé kapau pē te u fakafoki ‘eku fokotu’u atu ke fakahū pē ki he vouti 18 mo e 24 kae ‘atā pē ke mou feme’a’aki ‘i he Kōmiti Kakatō. Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tukuhifo e Līpooti Fika 1/2020 Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngoue mo e Toutai ki he Kōmiti Kakatō kātaki hiki ho nima.

Pālōti tali tukuhifo Lipooti Fika 1/2020 Kōmiti Ngoue & Toutai ki he Kōmiti Kakato

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siasia Pōhiva, Sēmisi Sika, Māteni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Sēmisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Ngoue. Loto ki ai e toko 21 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’ú kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Kole atu ke tau liliu ‘o Kōmiti Kakato.

Liliu ‘o Kōmiti Kakato

(Na’e liliu ‘o Kōmiti Kakato.)

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mou me’a hifo. Lave’i pē kuo ‘osi ‘etau taimí. Tau ki’i mālōlō. Tau toki hoko atu.

(Na’e mālōlō e Falé.)

<002>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato

i. Me’a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e ‘afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua Mafimafi, fakakoloa mo e fakalaumālie kimoutolu Hou’eiki pehē ki he tatakí ‘a e ‘Eiki Sea mo e ‘Eiki Palēmia, tapu mo e Tu’i ‘o Tonga, tapu mo e Ta’ahine Kuini, tapu mo e Tama Pilinisi Kalauni, tapu mo Ata mo Hou’eiki. Tapu mo Ha’a Tauhi fonua, ha’a lotu, pea pehē ki he kakai ‘o e fonua, tapu makehe heni ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea pehē ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘a e Kapineti, tapu mo e kau Fakafofonga ‘o e Hou’eiki pehē ki he kau Fakafofonga ‘o e kakai, tapu mo e Kalake kau ngāue, unga ngāue Fale Alea ‘o Tonga kapu mu’a ‘a e tala fakatapu kae ‘atā ke fakakakato ‘a e fatongia ‘a e motu’a ni hangē ko e fatongia na’e kamata he Sea ‘o e Fale Alea ‘aneuhu. Fakamālō, fakamālō heni ki he Fale Alea ‘o Tonga, faifai ange ha taimi ‘i he ‘uhinga ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ‘oku ‘ikai ko ha lakanga tu’uma’u ‘ene tu’u Faka-Konisitūtone, lava ai ke filia ‘a e motu’a ni ke hoko ko e unga ngāue ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga talangofua ki he ‘Eiki Palēmia fai hono tatakí ‘o e fatongia makehe ‘o e Fale ni ‘i he ‘uhinga faka-Konisitūtone ko e fatu ‘o e Lao fakamālō atu Hou’eiki tuku mai homou falala ki he motu’a ni, motu’a vaivai pē eni ia, kā ‘oku ou lave’i ‘i he totonu faka-Konisitūtone kau mēmipa ‘o e tu’unga tukufakaholo ko ha kanititeiti pe ko ha mēmipa ‘o e Fale ni kuo fakafuakava’i ‘i he ‘uhinga ‘o e maama ‘o e ‘ilo ta’efakangatangata ‘i he ngaahi ‘uhinga ‘o e malava ke ‘i he Fale ni ai, ko u fakamālō atu ‘i ho’omou fili ‘a e motu’a ni. Fakamālō atu ki he Sea mālōlō ko u lave’i ko e taimi faiangata’a na’a ke to’ofohe mai ai he ‘oku ‘ikai ko ha taimi faingofua ko e fatu ‘o e Pule’anga ko e ‘uhinga ‘o e fakalelei faka- Politikale ko u fakamālō atu ...

<007>

Taimi: 1125-1130

Sea Kōmiti Kakato : .. fakamālō atu, ho’o tatakí lelei, pea ko e ‘ahó ni, ko e ‘uhinga e ma’u ho seá, ko u fakamālō pē, hono fili e motu’a ni ke u lave ai he faingamālie ko eni, ke fai hono tatakí, ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Fiefia foki ke talitali lelei 'o e kakai 'o e fonuá 'i Tongá ni, motu mo māmani, 'a e fakamafola 'a e taha'i mahu'inga e fa'unga 'o e Pule'angá, 'i he Mafai Pule 'o e fonuá, 'i hono fakahū mai 'o e ta'u fakamatala 'o e pa'anga ko e patiseti, 'i he 'uhinga 'o e 'esitimetí, 'i hono tataki 'a hotau ki'i Pule'angá ni. Fai hono fakalao'i pea hu'unga ki ai 'a e fakamatala 'ea pē ko e *forecast* 'a e ngāue 'a e Pule'angá, ke fakamānava hake ai 'a e tapa kotoa pē.

Kaveinga foki 'o e fakamatala pa'anga 'o e ta'ú ni kuo fokotu'u mai 'e he 'Eiki Palēmiá, kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá, ko Sihova Hoku Talitau'angá. Pea 'oku ou lave'i Hou'eiki 'oku to e mahino ange hono fakapāpālangi 'a hono hiki. 'Oku hu'unga pehē 'a e fa'unga 'e tataki ai 'etau ngāué. 'Oku tau fiema'u 'a e *refuge* 'i he 'uhinga 'o e Lao ko ení. Ko e feitu'u ke tau malu ki ai, 'i he anga 'e fa'unga ngāue 'i he tu'utu'uni 'o e ngaahi Tu'utu'uni Ngāue 'a e Pule'angá, 'o fakahōhōa tatau, pea mo e fatu 'o e Laó he Falé ni, ko ia te tau hūfanga ki aí. Ko e makatu'unga lelei 'o ha Lao, 'i hono *vire* mo hono vahevahe, 'o e Lao ko ená, ko ia 'a e malu'anga 'o e fonuá 'i he 'uhinga 'e 2 'o e talitau'angá. Ko e *refuge* pea mo e *fortress*. 'Oku ou lave'i he'ikai to e fu'u mama'o 'a 'etau ngāué, pea mei ha fale tau'anga 'oku mālohi kapau 'e 'ikai ke tau mavahe mei he Laó. Ka 'i ai ha feitu'u ke mānava ai 'a e fonuá 'i ha taimi 'oku pōpōpuli pehé ni hotau māmani, 'oku tau malu pē 'i he tataki lelei, pea tataki 'e he Pule'angá 'i he 'uhinga 'o e Laó 'i he tu'utu'uni 'a e Konisitūtoné. Tau malu ai, pea tatau ai e ngāue mo e tau'atāina 'etau ngāué, pea fakangatangata ai 'a e ngaahi mafai 'i he fa'unga Pule'anga 'o e fonuá ni, ke tau nofo ki he mahu'inga 'o e Laó.

'I he Falé ni 'oku mahino pē 'etau ngaahi Tu'utu'uni Ngāué, ka 'oku ou fakatokanga atu pē kia moutolu Hou'eiki, kapau pē te mou me'a ki he ngaahi tu'utu'uni 'etau Tohi Tu'utu'uni *procedure* 'a e Falé. Mei he Kupu 152 – 157, 38, 40, 41 ko ia 'a e ngaahi kupu ke tataki 'aki 'a e Falé ni, ki he 'uhinga 'o e ngaahi fehu'i, fakatonutonu, fakamaama. Pea 'oku ou lave'i ko 'etau ngāue ko ení, kapau 'oku fakatonutonu, te tau fakatonutonu pē he'etau pepa ngāué. Kiate au, ko e Fakamatala Patisetí kiate au pē ko e *Budget Statement*, 'i he maama 'a e motu'a ni 'oku hangē pē ia ha peesí. Fa'o kotoa ki ai 'ete pa'angá, pea 'oku maama lelei mei ai 'ete tānaki ko iá, ko ia te te sio'aki 'a e maama ko e hā 'a e me'a ke te fakata'ú. Maama lelei ai 'a e polokalama patisetí, 'i he mahu'inga mālie 'a e Fakamatala Patiseti. 'Oku 'ikai ko ha fakamatala ia ke tau toe 'unu kitautolu 'o tō ki loto mo tu'a, mei he 'uhinga 'o e polokalama patiseti 'o e 'Esitimetí. Fakamaama atu pē ko e to'o pē mei he peesí pa'anga 'e 10 'ave ia ki hē, pa'anga 'e 100 'alu ia ki hē. Pea 'e lava ke mahino ko e Laó ē...

<008>

Taimi: 1130-1135

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ngaahi vouti ē he ngaahi *schedule* fakaPotungāue kae lava ke paasi kae lava ke nga'unu telia na'a tau maumau'i e Konisitūtone fakangatangata ko e 'uhinga 'o e Lao e Patiseti 'i Sune mo e faka'osi'osi. Tau 'unu atu eni 'oku tau ongo'i kotoa pē tūkunga 'oku 'i ai e fonua 'oku 'ikai ke tau mapule'i kitautolu 'i loto ka ko e 'uhinga ki'i maama ke fakavavevave 'etau ngāue ki ha talitau'anga ko e 'uhinga 'oku pule'i kitautolu mei tu'a. Ko e mahaki faka'auha ko eni 'oku fakataumu'a ki ai 'a 'etau Fakamatala Patiseti 'oku uho mai 'aki e 'uhinga 'o e mahaki fakamāmani lahi Pea 'oku ne vae ai 'a e malu ange mo e fa'unga 'a e anga 'o e mo'umo'ua e fonua 'i he'etau tānaki mo 'etau ngaahi fokotu'utu'u ki he kaha'u ki he lelei 'a e Pule'anga. Lave'i pē kuo mou mea'i ko e patiseti ko ení 'oku fe'amokaki 'a hono fakalea faka-Tonga hono 'uhinga 'a e fakapapālangi 'oku tonu ai ke vave 'etau alea'i 'a e 'uhinga 'o e 'Esitimetí ke tau seti ai 'a e taumu'a 'a e 'uhinga 'oku fatu ai 'a e Lao ni ke fakahūhū ke kumi 'e he Pule'anga 'a e fakakakato

hono fatongia ‘i he’ene ngāue faka-*Executive* ‘i he mafai ki he ngaahi ‘ofisi kehekehe. Hangē ‘oku mou me’a hifo ki ai ‘a hono vahevahe ‘etau ‘ū *vote* ‘o e ‘Esitimetī, mahalo ki he ngaahi vahevahe lalahi ‘e uofulu tupu. Kiate au Hou’eiki, ‘oku tonu pē ke tau to’oto’o ‘oku ‘ikai ko ha taimi eni ia ke tau taulatu’u ‘i he taimi ‘o e faingata’a. Fiema’u ke fai mo tau hū ki ha feitu’u ‘oku malu *refuge* pea tau tu’u ai ‘o kumi ai ‘a e mālohi ‘o e fa’unga ‘o e Pule’anga ko ha *forecast* ko ‘etau talitau’anga ia, ka ko e hā hā ivi ‘a hotau ki’i fonua ni ‘oku ou tui ‘oku tau kei fononga pē mo e ‘uhinga ‘a e tofi’a ‘aki kitautolu ‘e he ‘Otua.

Hou’eiki, kuo lava e ki’i fakahoha’a ko eni pea ko u lave’i lahi e taimi ‘oku tau malanga’i ai ‘a e ngaahi ngāue Fale ni pea kiate au tau tauhi ange mu’a ‘a e tu’utu’uni ‘oku tataki ‘aki kitautolu he Fale ni. He ‘ikai ai te mou tohoaki’i au ke pehē ko u kau ki ha feitu’u ka te u nofo ma’u pē ki he ‘uhinga mo e totonu ko e fatongia ‘oku ‘omai ki he motu’a ni ‘i he mahu’inga ‘o ‘etau tu’utu’uni. Pea te u ‘oatu pē taimi ke mou fakamalanga. Ka ko u kole atu mou pikiuma mai ke mou feme’a’aki ke vave kapau ‘e paasi e patiseti ni, ‘Esitimetī ni ia he uike kaha’u ‘o ‘osi fiefia lahi ‘a’aku ko u pehē ko e toki Fale Alea mahinó eni. Ka ‘osi he ‘aho ni te’eki ke paasi ha fo’i vouti ‘e taha te u pehē ko e Fale Alea ta’emahino taha eni ka au. Ko u lave’i ko e Tēpile ko ē na’e ‘i he Pule’anga pē he ta’u kuo ‘osi. Pule’anga Fo’ou eni, hā me’a ‘e to e fo’ou ai. ‘Oku hangē pē ia ko e talanoa ko ē ‘o e Tonga ko e pālangi ka po’uli ‘oku to’o ‘ene ki’i kasa ‘o hulu e hala fononga ai, ko e Tonga ko hono va’e ‘o’ona ‘oku ne fāfā’aki he’ene lue ‘i he fakapo’uli tu’u. Pea ko u lave’i Hou’eiki taimi ko u me’a atu ai pea mou me’a mai kae ‘oua te mou punopunou he ko e ‘uhinga te mou taki mama’o ‘eku tu’utu’uni. Ko ia ko u pehē kuo maama lelei e ngāue ia ko eni Tongatapu 2 neongo ‘oku ‘ikai ke me’a ia heni. Ko e ki’i *transfer* mai pē ‘a e Pule’anga pea ko u lave’i mou mea’i lelei ‘a e ngāue.

<009>

Taimi: 1135-1140

Sea Kōmiti Kakato: ... ki’i fakamaama pē. Kapau te tau malanga fakalukufua. Tau hū ki he ‘Esitimetī pea mou me’a hifo ki ho’omou pepa ko ē. ‘Oku vahevahe ai kongā ‘e fitu. Te tau lava pē ‘o hū mei ai ki hē pea tau foki mei hē ki hē, he ‘ikai te ke to e ō ai tautolu kitu’a. Pea ka ke ka me’a malanga mai, te ke pehē mai, Sea ko e vouti fika 5 te u malanga atu ai he kongā tolu ‘o e tala fakatātā ‘o e *Budget Statement*. Mahino, vave pea te tau hanga ‘o tala ai ‘a e mata’ifiká mo e ‘uhinga e Lao ni. Kiate au ko u lave’i atu ‘oku mou puputu’u kae tukuange ki he Minisitā Pa’angá ke fai ha’ane ki’i me’a. Pea ‘osi pē ko iá pea tau fokotu’u leva ‘etau kaveingá kae kamata ‘etau ngāue ki he Lao ko eni. Mālō. Me’a mai Minisitā Pa’anga.

Fakama’ala’ala he Fakamatala Patiseti 2020/21

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakatō pea ko u kole mu’a ke u hūfanga atu he talamalu kakato kuo fai he Feitu’ú na kae ‘atā mo e motu’a ni ke fai ha ki’i fakahoha’a he pongipongi ni. Sea talitali lelei koe he Falé pea ‘oku mau fiefia he ma’u ho Seá he pongipongi ni pea ‘oku ‘oatu e talamonū kiate koe ko e ‘uhingá ko e fatongia mamafa kuo tuku atu ke ke fua hetau ngāue ko eni ‘Eiki Sea.

Sea ‘oku fakamālō ki he fakamaama mo e huluhulu kuo ke faí ‘Eiki Sea ka ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia lahi ‘i hono fakamanatu mai ki he Hou’eiki Fale Aleá he pongipongi ni ‘a e siate folau. **Ko Sīhova hotau hūfanga’anga mo e talitau’anga.** Fai e fakatotolo ‘a e kau fa’u Saamé ki he, pē ko hai na’a ne fa’u ‘a e Saame ko eni. Pehē he ni’ihi ko e Saame eni ‘a Tēvita ka ‘oku tala he fakamatala ‘a e Saamé ngalingali ko e fatu eni ‘e Mōsese mei he anga e fakakupukupu’i leá. Fenāpasi pē ia mo e Saame 23 ta’anga ko ia ‘a Tēvitá **ko Sīhova hoku tauhí ia he ‘ikai te u masiva.** Ko e ongo Saame fakanonga. ‘Oku ne fakafiemālie’i ha loto ‘oku puputu’u. Pea ko u tui Sea ko e fekau ia ‘o e ‘ahó.

Ko e fakatamaki fakaenatula fakaemāmani lahi ko eni ko *COVID-19* ‘oku ‘ikai ke laulau kau’āfonua. ‘Oku ‘ikai ke lau lakanga pē ko e hā ha tu’unga. Tu’umālie e kau tu’umālie pea ‘oku tonu ke nau hao, ‘ikai. ‘Oku tufa tatau pē ia ki ha’a tangata. Pea ko e fu’u peau mo hono kau peau ‘o *COVID-19* ‘oku feto’e’aki ai e mamani ‘o e ‘aho ní. Ngaahi fonua hau ‘a māmaní ‘oku nau to’e. Ko Tonga ‘oku ‘ikai ke tau hao. ‘Oku ne uesia ‘a e founa ngāue mo e mo’ui ‘a e tangata mo e fefine ‘i ha feitu’u pē ‘i he māmaní. Pea ‘oku puputu’u e tangatá tau hoha’a ko e ‘uhingá ko e fakataputapui pea mo ‘ene uēsia ‘a e fatunga mo e langa fonua ‘i he tu’unga faka’ekonomika ‘o ha fonua. Fakamanatu mai ‘e he kaveinga mo e siate folau ‘etau Patiseti 20/21 ko Sīhova hotau hūfanga’angá mo hotau talitau’angá. Ko ia pē hotau unga’angá ko ia pē te tau malu aí. Ko ia pē te tau hao ai mei he peau kāfakafa ko eni. To e ‘amo ange ‘a e faingata’á ‘Eiki Sea he ‘oku ‘ikai ko e ngaahi kau peau pē ‘o e *COVID-19* ...

<002>

Taimi: 1140-1145

‘Eiki Minisita Pa’anga: ... ‘oku hake ‘i he ‘Otu Motu Felenité. Na’e to e ‘omai mo e ongo matangi fakatalopiki ‘e 2, ko Tino mo Hāloti, vāvāofi. Ko e fakafuofua ki he maumau ki he tu’unga faka’ekonōmika ‘a e fonuá ‘i he matangi ko eni ko Hālotí, ‘oku fakafuofua ki he \$250 miliona *US* ‘Eiki Sea. Ko e pa’anga ia ‘oku fiema’u ke fakaivia ‘aki ē fonuá ke langa hake ai ‘a e ‘amanakí ki ha kaha’u ‘e tu’umālie ai ‘a e kakai ‘o e fonuá ‘i he tapa kōtoa pē.

Fiefia ke fakahoko atu ‘Eiki Sea, ko e ‘ahó ni kuo ma’u ‘a e ngaahi pa’anga ko e ‘ofa mai mei he ngaahi hoa ngāué. Kuo a’u nai ‘o pa’anga ‘e \$11 miliona ki he Hāloti ‘ata’atā pē eni ‘Eiki Sea. Kuo fai ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá ke vave ‘a hono fakaivia ‘a e kupu na’e maumau pē ūesia lahi ‘i he matangi ko Hālotí, tautautefito ki he *infrastructure*, ngaahi hōtelé Vāhenga Hihifó pehē ki motu, Vahefonua ‘Euá pea mo Ha’apai foki. ‘Oku ui ia ki ha ngāue ‘oku lahi ke fai pea ko e fekau ia ‘a e ta’u ko ‘ení, fiema’u ke tau tu’u fakataha ‘i he Falé ni ‘o pikiuma pea māfola hotau nimá ke tokoni’i ‘a e taha kōtoa pē. Ko e siate folau ia ‘i he ngāue ‘o e palani fakalalakaka fakafonua ‘a e Pule’angá 2015/2025, **ke paotoloaki ‘a e fakalalakaká ke fakalekesi ‘a e mo’ui ‘a e taha kōtoa pē,** ka u to e ‘ai atu, **ke paotoloaki ‘a e fakalalakaká ke fakalekesi ‘a e mo’ui ‘a e taha kōtoa pē.** ‘Oku fēnāpasi pē eni ia pea ‘oku fetaiaki, pea ‘oku no’o ki he taha e ngaahi kaveinga fakamāmani lahi ‘o e 2030, ke fakasi’isi’i e masivá pea ke kau ‘a e tokotaha kōtoa pē ‘i he langa fakalalakaká ‘Eiki Sea, pea ‘oua na’a li’ekina hā taha. Kuo fatu ai ‘e he Pule’angá ‘a e Patiseti 20/21 ke lava ‘o māfola ē ivi ‘o e Pule’angá neongo ‘ene si’isi’i ‘Eiki Sea, ke a’u ki he tapa kōtoa pē ‘o e Sosaietí, pea ke lava tokonia kinautolu mo fakaivia ké nau kau ‘i he langa fakalalakaká.

Ko e kau toulekeleka ‘Eiki Sea na’u lave ki ai, ‘i ai ‘a e hoha’a ‘a e ni’ihi, ko e hā ē me’a ‘oku ‘ikai ke kamata hono fakalelei’i mei he ta’u 70. ‘Eiki Sea, ko e sitetisitika ‘oku tākaki mei he ta’u 70 ki he 80, meimei toko 6000 kakai e fonuá ni pea ‘oku nau kei ma’u ivi fakasino ke lava ‘o kei fai pē ha ngaahi ngāue ke tokoni ki he langa fakalakalaká. Kā koe’uhí ko e ivi ‘o e Pule’angá ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke lava ke tokoni’i fakalukufua neongo kuo ‘osi ‘oange ‘enau ki’i sēniti pē ko e ki’i pa’anga me’a’ofa pea ‘oku tokanga leva ki he ta’u mātu’otu’a angē, he ‘oku lahi ange ‘enau fiema’ú mo e faingata’a’ia fakasino ‘oku nau ‘oangé. Kuo hiki ai ‘a e pa’anga me’a’ofa kuo ‘ave ma’ae kau toulekeleká ki he ta’u 90 ki he pa’anga ‘e \$100 pea pēhē mei he 80 ki ‘olunga, pa’anga ‘e \$85.

‘Ikai ke ngata pē ‘Eiki Sea, ko e fa’ahinga faingata’a’iá, kakai ‘oku faingata’a’ia fakaēsino, ngāue’aki ‘e he Potungāué ‘Eiki Sea, ‘oku kalasi kehekehe ‘e 3 hono fakakalakalasi ‘a e faingata’a’iá.

<003>

Taimi: 1145-1150

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...*Three forms*, 2 pea mo e 1 ‘a ia te u pehē pē ko e kalasi 3 fakalahi e pa’anga me’a’ofa ko ē na’e ‘oange meia nautolu ki he pa’anga 75 ki he pa’anga ‘e 90 ‘i he māhina. Ko e fa’ahinga ‘oku faingata’a’ia pē kā ‘oku nau malava pē ‘o fai ha ngāue na’e ‘ikai ke kau e fa’ahinga ko eni ‘Eiki Sea ‘i he tokoni fakapa’anga. Kuo tali lelei he ‘Eiki Palēmia pea mo e Pule’anga ke faka’inasi ‘a e fa’ahinga ko eni ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 60 ‘i he māhina. Pea ko e kalasi fakamuimui leva ko e *one form* ‘oku ‘oange ki’i pa’anga ‘e 30 ‘oku ‘i ai pē ‘enau faingata’a’ia fakasino kā ‘oku nau kei lava pē ‘o fai ‘a e ngaahi ngafa fatongia. Pea he ‘ikai ke ngata pē ‘i Tongatapu ni ‘Eiki Sea ‘oku fakahoko kotoa eni ki he kakai ‘o e fonua. ‘Oku tau fai hono tokonia ‘Eiki Sea ‘a e ngaahi kupu ta’efakapule’anga ‘oku nau tokangaekina ‘a e kau vaivai pea ‘oku ou fakamālō ki he ngaahi kupu ko eni ‘i he’enau ala mai ‘o fakahoko ‘a e fatongia ‘o e fonua ke a’u ‘a e *service* ko eni faitokonia ‘a e fa’ahinga ‘oku vaivai ‘ikai ke nau to e lava ‘o tokanga’i lelei kinautolu ‘Eiki Sea.

Palani ngāue Pule’anga langa tokoni matangi ko *Gita*

‘Eiki Sea hangē ko ia na’a ku fakahā ‘i he polokalama ngāue ‘a e Pule’anga ki he ta’u ni ko e matangi ko *Gita* ‘Eiki Sea ko e ‘osi eni ‘alu eni e ta’u ‘e tolu mei ai fokotu’utu’u he Pule’anga Tisema ‘o e ta’u ni ‘Eiki Sea kuo lava ke langa ‘a e ngaahi fale ko ia fale ‘e 200 kakato ai Tongatapu ni pea mo ‘Eua, ‘osi e ngaahi lokiako hono monomono kātoa mo hono langa fo’ou ‘i Sepitema ‘o e ta’u ni. Ko e faleako mo e ngaahi ‘api ‘i ‘Atatā na’e maumau ‘i he Hāloti fai e ngāue ki ai ke langa e ‘apiako ko eni pea mo e ngaahi fale ‘i ‘Atatā ‘i he vave taha ‘Eiki Sea.

Tokoni ki he ngaahi uta kakai mei muli

Tukuhau ‘Eiki Sea ki he me’akai mo e tokoni’i e kakai fakalukufua hangē ko ia na’e fai e hoha’a ki ai ‘a e Fale. Ko e kātoa e me’akai mo e ngaahi nga’oto’ota faka’api ki he fiema’u faka’api ‘Eiki Sea ‘oku tali ia ‘e he Kapineti ke to’o e tukuhau ko ia pē ko e *duty* ‘oku to’o mo e tukuhau fakatau mo e *CT* ‘Eiki Sea ‘oku mālie ‘Eiki Sea ‘eku vakai ki he ope pea mo e *social media* ki hono ‘ave

hala'i 'a e tu'utu'uni faka'ofa'ofa ko e tokoni ki he kakai 'o e fonua 'o tala tokua hotau he ngaahi kakai hotau kāinga mei he opé 'oku 'ikai ke mo'oni 'oku filifilimānako. 'Eiki Sea 'oku ou fie fakahoko atu ki he Fale 'Eiki ni 'osi kāseti'i 'a e tu'utu'uni ko eni 'Eiki Sea pea kā 'i ai ha ki'i totongi 'oku 'eke 'i he 'omai ha'o fo'i talamu ha'o puha 4x4) pē 8x4. 'Oku 'i ai 'a e totongi 'oku fai ki he *broker* tokotaha ko ia ko ē 'oku ne teuteu 'a e pepa kasitomu. 'Oku 'i ai mo e ki'i totongi 'oku fai ko e totongi uafu 'i he taimi ko ē 'oku tuku ai... 'oku 'ikai ke pule ki ai 'a e Pule'anga ngaahi totongi ko eni 'oku 'ikai 'i he malumalu ia 'o e Pule'anga. Pea 'oku 'ikai ko ha me'a lahi eni ia 'Eiki Sea lau pa'anga pē 'e 20, tolungofulu, fā ngofulu pea ko e fu'u tokoni lahi eni 'oku fai ko e 'uhinga ko e malu fakame'atokoni 'a e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. Na'e fa'a fai pē eni ia he Pule'anga he ngaahi ta'u kimu'a na'e fakangatangata pē ia ki he feitu'u na'e uesia.

Fokotu'utu'u Pule'anga ke fakalōloa taimi ta'etute ngaahi koloa me'atokoni 'ofa mei muli

Ko *COVID-19* ia 'Eiki Sea 'oku uesia kotoa e 'otu Tonga pea 'oku kau kotoa ai e 'otu Tonga 'i ha faingamālie ko eni. Ko e tu'utu'uni 'a e Pule'anga 'oku ngata e *policy* ko eni ki he 'aho 30 'o Sune 'Eiki Sea kā 'oku tau kei fononga pē 'i he faingata'a ko eni 'Eiki Sea ko Mē eni ko Sune eni he uike kaha'u pē. 'Oku 'i ai 'a e fakakaukau 'a e Pule'anga ke to e fakalōlōa 'a e tokoni ko eni ke tokoni'i 'a e ...

<007>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Pa'anga : ...neongo 'Eiki Sea, ko e pa'anga tatau pē ko iá, 'oku fiema'u 'e he Pule'angá, ke fai'aki hono fakahoko 'a e ngaahi sēvesi mahu'inga ki he kakaí. Ka 'oku fiema'u 'e he Pule'angá, ke tokoni'i 'a e kakaí fakalūkufua 'i he me'atokoni mo e ngaahi 'ofa kotoa 'oku fai mai 'e he ngaahi fāmili mei tu'apule'angá, pea 'oku tau fakamālō mo tau ta'imalie ai.

Faka'atā Pule'anga ta'etute ngaahi koloa langa ke matu'uaki mālohi matangi kalasi **5**

Sea, ko e naunau ki he langa ko ia e falé. Ko Tongá ni, 'oku fika 2 'a Tongá ni 'i māmani lahi, 'i ha fonua 'oku tu'u lavea ngofua taha ki he ngaahi faingata'a faka-e-natulá. Fika 1 'a Vanuatu, fika 2 'a Tongá ni, mea'i pē ia 'e he Hou'eikí, halanga matangi mo e afā. Pau ke fononga mai 'i Vanuatu 'o fononga mai ai. 'I he'ene tu'u pehē leva 'Eiki Sea, 'oku fiema'u 'a e langa fakalakalaká, mo e langa e ngaahi nofo'anga 'o e kakaí, ke tokoni'i ke nau langa ke matu'uekina 'a e ha'aha'a 'o ha matangi 'oku Fika 5. 'I he'ene pehē leva 'Eiki Sea, 'oku faka'atā 'e he Pule'angá 'a e tute 'o e koloa langa kotoa pē, he 'oku tau lotu kotoa pē foki 'Eiki Sea ke langa hatau ki'i palepale 'oku sai, pea ha'i uaea mo e *nut* mo e ngaahi me'a pehē. Ka ko e 'uhingá ko e si'isi'i hotau ivi fakapa'angá, 'oku tu'usi leva ai mo e fanga ki'i me'a ko ení. Ko hono to'o e ngaahi tukuhau ko ení mo e fakangatangata ko ení 'Eiki Sea, ke lava tokoni'i e kakai e fonuá, ke nau langa ha fale fefeka mo malu, ke nau malu ai mo matu'uekina e taimi 'oku hoko mai ai ha fakatamaki.

Ko e polokalama ko ení 'Eiki Sea, 'oku toki 'osi ia ki he 'Aho 31 'o Tīsema 'o e ta'ú ni. Mou faka'uta ange ki he langa ko ení 'o *GITA*. Ta'u eni 'e 3 'osi 'omai pea ma'u e 'ofa pea mei he pangikē, 'oku te'eki ai ke lava 'e he Pule'angá 'o fakakakato 'a honau fatongia ko ení. Fēfē ai 'a e kakai 'o e fonuá. 'Oku fakatefīto 'a e langá 'i he taimi lahi, ko e feinga'i ha fo'i tokonaki 'o 'ave ki muli, 'o fakatau pea toki hū mai ai 'a e ngaahi naunau ke fai'aki 'a e langa fakalalakaká. Ko ia 'a e 'uhinga 'oku hanga ai 'e he Pule'angá 'Eiki Sea, 'o toloi 'a e polokalama ko ení ke a'u ki Tīsema, pea 'oku kau ai mo e langa 'a e ngaahi siasi, ngaahi kulupu, faka'atā mei he tukuhaú pea mo e tute. Ko e tokoni fakalūkufua ia 'a e Pule'angá 'Eiki Sea, ki he langa fakalalakaka 'i hotau fonuá ni.

'Oku ou fiefia ki he ngaahi fokotu'u na'e 'omai mei he Kōmiti Ngoué 'i he pongipongí ni 'Eiki Sea, kae 'uma'ā 'a e Toutaí. Hangē pē ko ia na'a ku fakahā atu 'i he polokalama ngāué ki hono tokoni'i mo e langalanga faka-'ekonōmika, ko e 'uhingá ko e mahaki ko eni ko e *COVID-19*. Kau e ngoué mo e toutaí ki he ongo huitu'a e mo'ui faka-'ekonōmika 'a e fonuá ni.

Kuo 'osi 'a e ngaahi ta'u lahi 'Eiki Sea, hono tokoni'I, faka'atā pea mei he tukuhaú, tute, 'a hono hū mai 'o e ngaahi naunau toutai, ngaahi me'a fakangoue, ki he fonuá ni. Ko hono mālié 'Eiki Sea, 'oku 'ikai foki ke totongi tukupau 'a e mātu'a ko ení, neongo ko e tokolahi taha ia hotau fonuá ni. Tatau pē 'i he toutaí, tukukehe 'a e fa'ahinga ko eni 'oku nau *export* 'a e iká ki tu'apule'angá, 'oku 'i ai hono tukupau. Ka ko hono kotoa 'a e kakai 'oku ma'u 'enau mo'ui mei he toutaí pea mo e ngoué 'o fefakatau'aki fakalotofonuá 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke tukupau'i kinautolu. Pea ko e fu'u tokoni lahi faufaua ia 'a e Pule'angá 'oku fai...

Mō'ale Finau : Kātaki mu'a Sea ka u ki'i fakatonutonu ki he 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea 'oku ou kole atu 'oku te'eki ai ke ..

Mō'ale Finau : Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea 'oku 'ikai ke fiema'u ha fakatonutonu. Ko e taimi malanga eni e Minisitā Pa'angá,..

Sea Kōmiti Kakato : Tali si'i ke lava lelei e 'Eiki Minisitā 'i he 'uhinga e tu'utu'uni 'a e patiseti pea toki fakatonutonu 'apongipongi atu mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō pea mo hono 'ai e tukupau fakatau pē ko e *CT* ko e ki'i fo'i *net* pē ia 'Eiki Sea, 'oku ne lava lukuluku ha ki'i sēniti mei he fonua fakalūkufua ...

<008>

Taimi: 1155-1200

Fokotu'utu'u ke monomono Lao Tukupau ke tu'utu'unia pau ngaahi pisinisi ke ngāue'aki me'angāue faka'ilekitulonika

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku 'i ai e fokotu'utu'u 'a e Potungāue pea mo e Pule'anga he ta'u ni 'Eiki Sea pea 'oku fakahū mai ia 'i he Lao ki he Tukupau ke lava 'o tu'utu'uni pau pea hoko ia ko

e Lao, ko e ngaahi falekoloa mo e fale pisinisi kotoa pē he ‘otu Tonga ni kuo pau ke nau ngāue’aki e me’angāue faka-*electronic* ke lava ‘o fakamahino’i ‘oku nau tānaki e tukuhau fakatau ‘i he koloa kotoa pē ‘oku nau fakatau atu. ‘Eiki Sea, ka tali ‘e he Fale Alea ‘a e fakalelei ko eni ki he Lao mo e monomono ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e ‘amanaki e Potungāue Pa’anga ki ha lelei ange, maau ange, lahi ange ‘a e sēniti ‘e ma’u mei he tukuhau fakatau. ‘I he taimi ni ‘oku lolotonga pēseti ‘e 15 pea ka lava ‘o fakahoko e fakakaukau ko eni ‘Eiki Sea ‘o fakamo’oni’i ‘oku lahi e pa’anga ‘oku tānaki ai pea ‘oku mahino ‘oku ‘osi fai e ngāue ki ai mo e *forecast* ‘e lelei ange pea lahi ange.

Pea ‘e fatu ai ha fakakaukau ‘Eiki Sea ‘i he ta’u fakapa’anga ka hoko ke lava holoki e tukuhau fakatau ko eni ke pēseti ‘e 12 mo e kongā. ‘Eiki Sea ‘oku lolotonga fai ‘e he Potungāue Tānaki Pa’anga pea mo e Potungāue Pa’anga hono siofi ‘a e founga tānaki tukuhau ko eni ‘oku to’o hangatonu mei he vahe pea ‘oku ‘iloa ko e *PAYE*. Ko e founga foki ko eni ‘Eiki Sea ka ‘i ai ha taha ‘oku si’isi’i hifo ‘a e pa’anga hū mai mei he ngāue he \$10,000.00 ‘oku faka’atā ia, faka’atā ia ‘oku ‘ikai ke ne totongi ha tukuhau. ‘Eiki Sea, ko u vakai atu pē ‘oku ke tokanga mai ki he taimi kapau te ke, tau ki’i koma ai ka u toki hoko atu ‘a ho’atā, mālō e ma’u faingamālie. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā ko koe pē ‘oku taimi lahi taha. Ka ‘oku mālō ho’o fakatokanga’i e taimi, ko e tangata ‘oku ne ‘ilo e taimi ‘oku ne ‘ilo e feitu’u ‘oku ‘alu ki ai e pa’anga. Hangē ko e fokotu’utu’u ‘etau ngāue ko eni, ‘ai pē kae toki faka’osi ki ‘anai ‘Eiki Minisitā, tau liliu ‘o Fale Alea.

Liliu ‘a e Fale ‘o Fale Alea

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Hou’eiki toloi e Fale ki he 2:00.

(Pea na’e toloi ai pē ‘a e Fale Alea ki he taimi 2:00 efiāfi)

<009>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke tau liliu ‘o Kōmiti Kakato.

*(Na’e liliu ‘o **Kōmiti Kakato.**)*

Sea Kōmiti Kakato: Kole pē ke u hūfanga he ‘ū tala fakatapu kuo aofaki he Fale Alea ‘o Tonga. Tau kole mu’a ke tau hoko atu ‘i he’etau ngāue. Ko ‘etau ‘asenitā ‘a ia ‘oku hā atu ia homou pepa tufa atū fika onó mo e Lao Fakahū Atu ‘o e Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá 2020/2021 ko e Lao Fika 5 ia. Pea fokotu’u mai leva ai e ngaahi ngāue ke fai he asenitā Polokalama Patiseti ‘a e Pule’angá ki he Ta’u Fakapa’anga ngata he ‘Aho 30 ‘o Sune 2021. ‘I ai mo e Fakamatala

Patisetí mo e ngaahi Palani Ngāue. Ka u kole mu’a ki he Minisitā Pa’angá ke faka’osi mai ‘ene me’a malangá kae toki hoko atu e tataki ‘etau ngāué. Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea. Pea ko u fakatapu ki he ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakatō kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. ‘Eiki Sea mālō e ma’u faingamālié pea ko u kole atu ki he Hou’eiki ‘omai pē ki’i houa ‘e taha ke u fakamā’opo’opo atu pea ko ‘eku lava ko iá fa’iteliha moutolu ki he’etau Patisetí. Sea ka u to e *recap* pē. Na’a ku lave ‘anenai ‘i he houa pongipongi ki he fokotu’utu’u ngāue ‘a e Pule’angá felāve’i pea mo e tukuhau fakatau.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki ...

<002>

Taimi: 1405-1410

Sea Kōmiti Kākato: Mou ki’i fakama’ama’a, kapau ‘oku mou fie fakama’ama’a. Mālō.

Tui ka ngāue’aki me’angāue faka’iletulonika a’u ki he 3-5milion pa’anga tānaki mei he tukuhau fakatau

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘o fekau’aki mo e tukuhau fakatau pē ‘oku ‘iloa ko e *consumption tax*. Ko e tukuhau ko iá ‘oku hilifaki ia ki he ngaahi ngāue kōtoa pē ‘oku fai, ko e paseti ‘e 15. Ko e fokotu’utu’u ngāue ‘a e Pule’angá ‘oku fakafou mai ia ‘i he Lao. Ko e konga e Patiseti ia ‘Eiki Sea, ke ngāue’aki ha me’angāue ‘oku faka-‘ilekitulonika ke fakamāfai’i e Potungāué ke faka-fatongia’aki e ngaahi ngāue kōtoa pē, tautefito eni ki he ngaahi falekōloa mo e hā fua e ngaahi sevesi ‘oku fai he fonuá, ké nau ngāue’aki e me’angāue ko eni pea lava leva ‘e he me’angāue ko eni ‘o fakapapau’i ko e hā ‘a e silini ‘oku ma’u ‘i he tukuhau fakatau ‘i he taimi kōtoa pē.

Ko e fakalalakaka ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘a e Potungāué, ‘i he maau ange hono tānaki e silini ko eni, ‘e hulu’aki pea ‘e lahi ange ‘i he tu’unga lolotonga ‘aki ha pa’anga ‘e 3 ki he 5 miliona. ‘A ia ‘okú ne fakamahino’i mai ai ‘a e founa ngāue ko eni ‘oku lolotonga ngāue’aki ‘oku ‘ikai ké ne malava fe’unga ke fakamā’opo’opo ‘o e silini ko eni ke lava ‘o tānaki ke malu. Ko e tokoni lahi eni ia ‘Eiki Sea ke fakalahi ē ivi ngāue ‘o e Pule’angá ke fakahoko ‘aki honau ngaahi fatongiá.

Taimi tatau pē ‘Eiki Sea, ‘oku lolotonga fai hono vakai’i ‘e he Potungāue pea ‘e fakahū mai ‘a e Lao ko iá felāve’i eni mo e tukuhau ‘oku to’o ‘i he vāhenga ‘a e kau ngāué. Mea’i pē ‘e he Hou’eiki ko e tu’u ko ē ‘a e Laó ‘i he taimi ni, kā ai ha taha ‘oku ngāue ‘i ha ngāue’anga, ko ‘ene tu’unga vāhengá ‘oku fe’unga mo e \$10,000.00 ‘i he ta’u, ‘oku faka’atā ‘e he Tukuhau, ‘a e Lao Tukuhaú, ke ‘oua tukuhau’i e tokotaha ko eni ‘Eiki Sea.

Ko e hisitōlia ‘o e Lao ko eni ‘Eiki Sea, ko e ngaahi ta’u kimu’a atú na’e lava ‘e he tokotaha ‘oku totongi tukuhau ké ne *claim* mei he Pule’angá ‘a e totongi ako, ko e misinale mo e hā fua e ngaahi me’a pēhē. Kā na’e kamata ‘aki ‘a e fituafe nimangeau (7500), na’e liliu ‘a e Lao ko eni ‘o hiki hake he ta’u ‘e 3 pē 4 kuohilí ki he tahamano. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakakaukau mo e fokotu’u ‘Eiki Sea ko e ‘uhingá ko e ha’aha’a ko eni ‘o e mahaki ko e *COVID* ke fakaivia ē kau ngāué ke to e hiki

hake ‘a e *threshold* pea mei he tahamanó ki he tahamano nimaafe. ‘A ia ko hono fakalea māhinó ‘Eiki Sea kapau ‘e tali ē Lao ko ení. Ko e tokotaha ko hono vāhengá ‘oku \$15000.00, ‘e faka’atā ia he’ikai ke to’o ‘e he Tukuhaú hā tukuhau mei he tokotaha ko ení.

‘I he taimí ni, kapau ko e tokotaha ko iá hē Lao lolotongá ‘oku 15000 ‘e ‘uluaki to’o ‘ene \$10000.00 (tahamanó), faka’atā ia. Ko e pa’anga ‘e 5000.00 ‘e tukuhau’i peseti ‘e 10 ia, ‘a ia ko e pa’anga ia ‘e 500. Sai, ko e Lao Fakaangaanga ko eni ‘e fakahū mai ‘Eiki Sea, ko ‘ene hiki ko ē ‘o 15000 ‘oku tau to e ‘oange pa’anga ‘e 500 fakalahi ‘aki ‘a e ivi ‘a e pa’anga fakamole ‘a e tokotaha ko iá. Ko e fu’u tokoni lahi ‘aupito eni ia ‘Eiki Sea. Ko e pa’anga ‘oku tānaki ‘e he Pule’angá pea mei he tukuhau ko ení, ‘oku fakafuofua ia ki he māhina, fakafuofua ki he 1.5 miliona. Kau ngāue faka-Pule’angá, meimei ‘oku 6 kilu ‘i he māhina. Ko e kau ngāue ko ē he *private sector*, ‘oku taha mo e poini.

Ko e fakafuofua ka tali ‘a e fokotu’utu’u ngāue ko eni ‘Eiki Sea, ‘oku fakafoki ‘e he Pule’angá ki he kau ngāué, fakaivia e kau ngāue, fakafuofua ‘aki e 3.5 miliona. Ko e fu’u pa’anga lahi ia ‘oku tukuatu ‘e he Pule’angá ke fakaivia ‘aki ē kau ngāué ko e ‘uhingá ko e uesia ko eni hē COVID-19.

Ngaahi fiema’u vivili ‘e 3 mahino mei he ‘a’ahi Palēmia ki he ngaahi vāhenga

Sea, hāngē ko ia na’e fakahoko atu ‘i he uike kuo ‘osí, ‘a e ngaahi ‘a’ahi na’e fakahoko ‘e he ‘Eiki Pālēmiá. Na’e ‘omai hangatonu mei he ngaahi vāhengá ‘a e fiema’u vivili ‘e 3, hala pule’anga, tangikē vai ...

<003>

Taimi: 1410-1415

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... maama hala, ‘oku kau he Patiseti ko eni hono fakaivia ke lava ‘o fakahoko e ngaahi ngāue ko eni, ko e hala pule’anga vahe’i he Pule’anga he ‘Esitimeti ko eni ‘a e pa’anga ‘e 15 miliona ke fai’aki ‘a e ngāue ki hono tanu ‘a e ngaahi hala kotoa pē ‘i he fonua ni.

Fokotu’utu’u ngāue Pule’anga ki he ngaahi e hala ki he ta’u ‘e 3 ka hoko

Taimi tatau pē ‘Eiki Sea, na’e fai ‘a e fengāue’aki ‘a e Pule’anga mo e ngaahi kautaha ko eni ‘oku nau ... kautaha maka, fakaafe’i kinautolu ke ‘omai hanau ngaahi tala mahu’inga ko e fekumi ki ha founga ‘e ma’ama’a taha ke lava ‘o ngāue’aki kae lava ‘o ikuna ‘a e taumu’a ngāue ko eni. Na’e ‘ave ‘a e tohi fakaafe ki he sekitoa ko eni ‘Eiki Sea ko e totongi na’a nau ‘omai ko e pa’anga 220.00 ki he loli ‘e taha pē ko e toni ‘e taha ‘a ia ‘oku fakafuofua ko e *cubic meter* ia ‘e 3.38 ‘i he totongi ko eni ‘Eiki Sea ko e ivi fakapa’anga ko ē ‘a e Pule’anga ‘ikai ke ne lava ‘e ia ke fakahoko fatongia ko eni ‘aki ‘a e totongi ko eni kuo ‘omai mei he *commercial rate* ko eni mei he ngaahi kautaha. Ko ia na’e fai ai ‘a e alealea ‘a e Pule’anga mo e ngaahi kautaha na’a nau pole ke fakahoko e ngāue ko eni ‘aki ‘a e totongi ko e pa’anga ‘e 70 ‘Eiki Sea ki he loli, pea ‘oku ou fiefia ke fakahoko atu ‘a e fiefia ‘a e Pule’anga ‘i he totongi fakalotu ‘a e ngaahi kautaha ko eni kae lava ai ke ngāue’i ‘a e misiona ngāue ko eni ke kakato ‘i he ta’u ‘e tolu ka hoko mai.

Ko hono fakapa’anga ‘a e ngāue na’e fai ‘a e fengāue’aki mo e Pangikē Fakalalakaka ‘oku lahi ‘a e pa’anga ngāue ‘a e pangikē. Pea ko e ngaahi kautaha ko eni ‘oku nau ō ‘o nō mei he Pangikē

Fakalakalaka ke ma'u ai e silini ke lava 'o fakahoko e ngāue ko eni fakatau mai 'enau me'angāue pea lava 'o fakakakato 'a e ngaahi ngāue. Ko e nō ko ia 'Eiki Sea 'oku malu'i ia pē ko hono *guarantor* 'e he Pule'anga kae lava 'o fakahoko 'a e ngāue ko eni 'i he ta'u 'e tolu pē fā ka hoko mai.

Polokalama fengāue'aki Pule'anga mo e Pangike Māmāni ki he tanu hala 'i Vava'u, Tongatapu mo 'Eua

'E kamata 'i 'Aokosi 'o e ta'u ko eni 'Eiki Sea 'i he fengāue'aki pea mo e Pangikē 'a Māmāni ke kamata ai hono tanu 'a e kilomita 'e 43 'i Vava'u, Tongatapu ni, 'Eua, 'i he fengāue'aki pea mo e Pangikē 'a Māmāni. Ko e fakafuofua fakapa'anga ki he ngāue ko eni fakafuofua ia ki he pa'anga 'e 13.2 miliona 'Amelika pē ko e pa'anga 'e 27 pē 28 Tonga. Ko e ngāue ko eni Sea 'oku hokohoko atu 'i he fo'i ta'u 'e fā ka hoko, kuo tali he Pangikē 'a Māmāni 'a e pa'anga 'e 35 miliona 'o vahe'i mavahe ia ko e *project* ko ē ki he tanu e hala pea mo tokanga'i 'a e ngaahi uafu 'o e ngaahi 'otu motu 'Eiki Sea.

Taimi ni 'Eiki Sea ko e totongi ko ē e penisini pē ko e *excise* 'oku 'ai he penisini pea mo e tīsolo 'oku seniti 'e 65 ki he lita, pa'anga ko ē 'oku tānaki mei ai 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 35 ki he 40 miliona he ta'u, tānaki pē tukuhau'i lolo mo e penisini hū mai he uafu. Ko e tīsolo ko ē ki he ma'u'anga 'uhila 'oku 'ikai ke tukuhau 'a e tīsolo ko ia. 'Oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga 'Eiki Sea ki he hiki 'a e tukuhau 'a e penisini 'alu 'o sēniti 'e nima kamata mei Siulai. 'E 'alu hake leva mei he sēniti 'e 65 'o sēniti 'e 70 ki he lita. Ko e ki'i sēniti ko eni 'Eiki Sea fakataha mo ha ki'i konga mei he pa'anga 'oku tukuhau'i ko eni 'i he penisini 'oku kau ia he *project* 'oku ngāue ki ai 'a e Pule'anga ke fokotu'u ha pa'anga mavahe pē ko e *revolving funds* ...

<007>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Pa'anga : .. ke tokoni ki hono fakapa'anga, 'a e ngāue ki hono tanu mo hono monomono 'a e hala Pule'angá, 'i he ta'u 'e 3, ta'u 'e 5, ta'u 'e 10 ka hoko maí. 'Eiki Sea, ko e founa pē eni te tau lava ai ke fakakakato 'a e misi pea mo e vīsone, 'oku tangi ki ai 'a e kakai ho fonuá ni. Ko e fakamatala mo e talanoa ki he tanu halá, ko e talanoa fakamamahi ia, tautautefito ki he taimi 'oku fakahoko ai 'a e ngaahi 'a'ahí, ki he ngaahi vāhenga filí. Nau 'omai fika 1 – hala pule'anga, hala ki 'uta. Ko e tali 'oku faí 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ha pa'anga, 'oku si'isi'i 'a e pa'anga 'a e fonuá ni. Sea, 'oku mo'oni pē ia, ko hono kehekehe mo e fokotu'utu'u ko ení, kuo fokotu'u ia ki he palani ngāue 'a e Pule'angá, ke lava fakahoko 'a e ngāue ko ení 'i he ta'u 'e 3, ta'u 'e 5 ka hoko maí, pea 'e lava ia 'Eiki Sea. 'E lava 'o tanu 'a e hala kotoa pē he 'otu Tongá ni, pea pehē ki hono valitaa'i.

Fokotu'utu'u ke fokotu'u e sino ko e Land Transport ke tokanga'i polokalama tanu hala

'Oku 'i ai mo e fakakaukau 'Eiki Sea ke fokotu'u 'a e *land transport*, 'a e *foreign*, 'a ia ko e sino ia ke ne hanga 'o pule'i 'a e ngāue ko ení, kae lele pē 'a e ngāué, mei Sanuali ki Tīsema 'i he ta'u kotoa, pea 'i ai mo 'enau polokalama ngāue ta'u 'e 3, ta'u 'e 5, ta'u 'e 10 kae lava ke tulikaki'i 'a e ngāue ko

ení, ke lava fakakakato, 'a e ngāue ko ení 'Eiki Sea. Ko e kau ia he ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'angá felāve'i pea mo e halá. Tokoni foki e halá ki he langa faka'ekonōmiká, ki he ngoué mo e Takimamatá, pea pehē ki he akó, mo e konga kotoa pē 'o e langa faka'ekonōmiká 'Eiki Sea.

Holoki tukuhau ngāue'aki he me'alele pe CC mei he sēniti 50-35

Ko e me'alelé 'Eiki Sea, ko e tukuhau 'oku hilifaki ki he ngaahi me'alelé 'oku fakatatau ia ki he ivi pē ko e mafai 'o e mīsini ko ia 'oku ngāue'akí pē ko e CC. Kuo tukuhifo 'e he Pule'angá 'a e *excise tax* 'i he ngaahi me'alelé, ko e 'uhingá ke tokoni'i e kakaí, 'i he taimi ko ia 'oku nau hū mai ai 'enau fanga ki'i me'alelé pea mei tu'apule'angá. Ko e 1-500 'a e mālohi ko ia 'o e mīsini 'oku tukuhau'i ia sēniti 'e 50. Ko hono tukuhifo ko ení 'Eiki Sea, tukuhifo 'aki 'a e sēniti 'e 50, ki he sēniti 'e 35, pea 'oku holoholo pehē aipē 'o a'u ki 'olunga. Ko e mole 'i he pa'anga tukuhau 'i hono holoki ko ení, 'oku fakafuofua ki he 1- 2 miliona. Ko hono tokoni'i ia 'a e sekitoa mo e kakaí ke hū mai 'enau ngaahi me'angaué.

Fokotu'utu'u ngāue Pule'anga ki he ngaahi fiema'u tangike vai e fonua

Tangikē vai 'Eiki Sea. Ko e ma'u'anga vai 'oku kau ia 'i he fiema'u tefito 'o e mo'uí. Tau fakamālō ki he ngaahi kupu kotoa pē, mo e fatongia 'oku fakahoko 'e he Poate Vaí. 'Oku tau 'ilo'i kotoa pē, ko e vai inú pē ko e vai 'uhá ko e vai ia 'oku fiema'u 'e he Tonga kotoa pē ke nau 'inasi ai 'Eiki Sea. Kuo 'osi vahe'i 'e he Pule'angá 'a e \$3 miliona ke fakatangikē vai 'a Tongá ni kātoa. Ko e founa ngāue ko ia 'e fai ki aí 'Eiki Sea, 'e tukuatu ia ki he ngaahi *non-profit organisation* pē ko e ngaahi kulupu ngaahi kautaha 'oku nau ngāue fakapatonu ki he kakaí, he 'oku nau 'osi fakahoko 'enautolu 'a e ngaahi savea. Ko e silini ko ení he'ikai ke lava ia 'o kakato ai 'a e tangikē. Ko e savea kuo 'osi 'omai ki he Potungāué ko e fo'i tangikē 'e 5000 'oku fiema'ú 'Eiki Sea. 'Oku *commit* 'a e Pule'angá ke fakapa'anga 'a e fo'i tangikē 'e 5000 ma'á e fonuá. Ka 'e kamata'aki ia 'Eiki Sea, 'a e kakai ko ia 'oku fu'u vivili ange 'enau fiema'ú, fakatātā. Kau toulekeleká, fa'ahinga 'oku faingata'a'ia, ngaahi fakataha'angá, 'api siasi mo e ngaahi holo fakakolo. He ko e 'uhingá ko e ngaahi feitu'u ...

<008>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Pa'anga: feitu'u eni 'e lava ke ma'u'anga vai mei ai 'a e kakai 'Eiki Sea. Maama hala, lolotonga lele polokalama 'a e Potungāue 'Uhila 'Eiki Sea 'i hono fakafō'ou 'a e ngaahi pou 'uhila pea mo e maama, uaea ko e taumu'a 'Eiki Sea ke fakasi'isi'i 'a e mole ko ē ivi 'o e 'uhila 'i he laine motu'a 'oku lolotonga ngāue'aki he taimi ni. 'Ikaí ke ngata pē ai Sea kae lava ke ne mātu'uekina 'a e ngaahi ha'aha'a mo e ngaahi ta'au 'oku fa'a hake he fonua hangē ko e afā ko e saikolone 'oku hokohoko fakata'u pē. Kuo 'osi kamata e polokalama ko eni 'Eiki Sea hono fetongi 'a e ngaahi maama kotoa pē na'e maumau pē uesia pē mate pea mo hono fakafō'ou atu 'a e ngaahi feitu'u ke lava maamangia mo tokoni ki he kakai 'o e fonua pea ke nau malu foki he'enau nofo honau 'api. 'Oku hokohoko atu 'a e Pule'anga he polokalama ngāue ko eni 'Eiki Sea.

Ngaahi kupu 'oku fakaivia he Pule'anga he faingata'a 'i he COVID-19

Ko e COVID-19 pea mo hono peau tā. 'Eiki Sea, lolotonga fakaivia 'e he Pule'anga 'a e ngaahi kupu kotoa pē 'o e Pule'anga, ngaahi Potungāue kotoa pē 'a e Pule'anga. Fakatātā Potungāue

Ngoue mo e Toutai, kuo vahe'i ha pa'anga ngāue ki ai 'i he' enau 'esitimeti lolotonga pea mo 'enau 'Esitimeti ko eni 20/21 pea 'oku 'a e Potungāue ia ki hono fakahoko 'a e ngaahi tokoni ko ia ke a'u ki he kau toutai, a'u ki he kau ngoue hangē ko e palau, ko e hā fua e ngaahi me'a ko ia ke teuteu ke lava tokoni'i 'a e ma'u me'atokoni 'a e fonua.

Potungāue 'Eiki Sea, Potungāue Mo'ui fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui kae 'uma'ā 'ene Potungāue 'i he ngāue kafakafa kuo nau fai 'Eiki Sea talu hono talaki 'o e *coronavirus* 'i Sanuali ko Mē eni 'Eiki Sea 'oku kei hao pē ho fonua ni. Pea tau fakafeta'i ai. Ka neongo ia 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ngaahi fatongia tefito pē ia 'o e Potungāue kuo pau ke fai 'a e mateuteu ki ai 'a e Potungāue pea mo e fonua telia na'a hoko mai ki hotau fonua ni. Pea kuo fakaivia ai he Pule'anga e Potungāue Mo'ui fakataha pea mo e ngaahi tokoni pea mei tu'apule'anga 'Eiki Sea, 'Aositelēlia, Nu'usila pehē ki he ongo Pangikē 'a Māmani, Siaina mo Siapani 'a e ngaahi tokoni kehekehe fakame'angāue, pa'anga ke lava he Potungāue Mo'ui 'o fakahoko 'enau ngaahi palani mo e fokotu'utu'u ngāue ki hono teuteu'i 'o e fonua ki ha taimi 'e hoko mai ai 'a e *coronavirus*.

Fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ko e Tau Malu'i 'A 'Ene 'Afio ki he tokoni lahi 'oku nau fai ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi *health center* hangē ko Mu'a ko fē fua mo e Kemi Taliai 'o teuteu'i ke mateuteu ki ha taimi 'e fakaava ai e *border* 'oku 'i ai ha feitu'u ke malu ke tauhi ai hotau kakai 'Eiki Sea.

Vahea 4 miliona ki he ngāue ki he nofo'anga kau folau mai he fakaava kau'āfonua

'I he polokalama ko ē ki he langa fakalalakaka ko ē ki he *COVID-19* 'Eiki Sea 'oku vahe'i ai 'a e pa'anga 'e 4 miliona ki he *shelter* 'a ia ko e silini ia 'oku vahe'i ki he *cluster* ko eni 'Eiki Sea ke nau teuteu'i 'aki pē ko 'enau alea ki ha nofo'anga ko e taimi ko ē 'e fakaava ai e *border* 'oku lava ke 'omai hotau kāinga Tonga ko ē 'i muli 'o tauhi ai kinautolu 'i ha 'aho 'e 14 pē lahi ange pea toki faka'atā ke fakapapu'i 'oku malu mo hao 'a e fonua 'Eiki Sea.

11 miliona vahea ma'a e Potungāue Mo'ui ki he ngaahi naunau malu'i talifaki ki he *COVID-19*

'Osi vahe'i e pa'anga 'e 11 miliona 'Eiki Sea ko e pa'anga ko eni ko e pa'anga tokoni eni ki he Potungāue Mo'ui. Pea 'oku 'i ai e ngaahi faingata'a 'Eiki Sea 'i he fengāue'aki pea mo tu'apule'anga ...

<009>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... tautefito ki he fiema'u e ngaahi koloa hangē ko e *PPE*, *ventilator* mo e ngaahi me'a pehē. Si'isi'i foki 'a e *supply* 'Eiki Sea. Ko e me'a leva 'oku hokó 'alu e totongí ki 'olunga. Ko ia 'oku fai e fengāue'aki pea mo Nu'usila mo 'Asitelēlia ke 'i ai ha'anau tokoni ke lava 'o hū mai e ngaahi me'a ko eni pea lava 'o tauhi pē 'i Nu'usila fengāue'aki eni ia mo e ngaahi fonua ko ē he Pasifikí. Pea 'omai pē ha ngaahi naunau fe'unga ki Tonga ni pea ka toki fiema'u pea toki fakapuna mai he 'oku vave pē. Ko e pa'anga 'e 11 miliona ko eni 'Eiki Sea 'oku makehe pē ia mei he pa'anga 'Esitimeti ko ē 'a e 'ū potungāué.

Pa'anga 5 miliona fakahū Patiseti Potungāue Mo'uí ki he COVID-19

Pea 'oku 'ikai ke lau, ko e pa'anga ko ení 'oku to e 'ave pē ia ki he ta'u fakapa'anga hokó 'o hoko ke tokoni ai pē ki he ngāue 'a e Potungāue Mo'uí. 'I he Patiseti 'a e Potungāue Mo'uí ki he 2021 'Eiki Sea 'oku fakahū ai e pa'anga 'e 5 miliona ko e COVID-19 ia.

\$10 miliona vahe'i polokalama COVID-19 e ngaahi potungāue Pule'anga

Ngaahi Patiseti ko ē 'a e ngaahi potungāue kātoa ko e peseti 'e 5 'enau Patiseti kuo fokotu'u ai e fo'i polokalama fo'ou ko e COVID-19. 'A ia ko hono tñaki fakalukufua 'o e silini kuo tuku ki he ngaahi potungāue 'oku fe'unga ia pea mo e pa'anga 'e 10 miliona 'Eiki Sea. Takitaha fa'u he potungāue 'ene palani ngāue ke tokoni'i, langa, fakafepaki'i 'a e COVID-19 felāve'i pea mo 'enau potungāue.

Pa'anga 15 miliona vaheai ke tau'i e mahaki COVID-19 'i he fonua

'A ia ko hono fakalukufua 'a e pa'anga kuo vahe'i pea mei he pa'anga 'a e fonua 'Eiki Sea fe'unga ia mo e pa'anga 'e 15 miliona 'oku vahe'i mavahe mei he pa'anga 'oku tñaki fakalotofonua ko e pa'anga ngāue ia ki hono fakafepaki'i mo hano teuteu'i 'o e fonua ke nau mateuteu mei he ngaahi ta'au 'o COVID-19. Taimi tatau pē 'Eiki Sea hangē ko ia ne u lave ki ai kimu'á 'oku 'i ai e pa'anga 'e 11 miliona ko e pa'anga ko ení 'oku tñaki atu ia ki ai. Pea 'oku 'ave pē ia ki he ta'u fakapa'anga ka hokó he ko e pa'anga muli ia.

Ofi he \$3 miliona silini totongi mei he \$60 miliona tokonia kau pisinisi & fakatupu koloa

Hangē ko ia na'a ku fakahoko 'anenai 'Eiki Sea 'oku fai 'a e ngāue mo e fokotu'utu'u 'a e Pule'angá felāve'i mo e polokalama pa'anga 'e 60 miliona ko eni ke tokoni'i e ngaahi pisinisi mo e ngaahi sekitoá 'Eiki Sea. Pongipongi ni fakafuofua ko e ngaahi silini kuo totongi atu 'oku ofi he 3 miliona. Ko 'eku talanoa ko ení ko e ngaahi sieke ia kuo totongi atu mei Fale Pa'anga. 'Oku 'ikai ke lau heni 'Eiki Sea 'a e ngaahi tokoni kehekehe kuo 'osi fai ia he ngaahi potungāue. Fakatātā, polokalama ko eni 'oku fakalele he toutai. Nau fakatau mai e iká mei he kau toutai 'i he pa'anga 'e 10 pea nau tuku atu 'i he pa'anga 'e 5. Ko e fu'u tokoni 'aupito 'aupito 'aupito lahi 'eni ia 'Eiki Sea ki he toutai. Pea ko u tui 'e vave ni pē ha kau 'a Ha'apai 'i he polokalama ko eni. Na'e 'osi fai mai pē foki he faka'eke'eke 'e Sea he ko e 'otu motu Ha'apai 'oku lahi ange 'enau ngaue'aki e toutai ukú. 'Ikai ke hangē ko e kau toutai lolotó. Ka ko u tui 'Eiki Sea to e lalahi ko ē 'ū me'á ki he 'ene pehē ko e faka'ofu'ofa atu. Pea ko u tui laumālie lelei pē 'Eiki Minisitā Toutai ke fakaa'u 'a e tokoni ko eni ki Ha'apai pea pehē ki Vava'u foki. Ko e me'a pē 'Eiki Sea ko u kole ki he 'Eiki Minisitā 'ave mu'a ha ki'i toni ika ki 'Eua mau kolo 'uta. 'Oku 'ikai ko Tonga ni pē 'oku nau 'ilo he iká. Tufotufa atu pē ngaahi tokoni ke a'u ki he ngaahi 'otu motú. Pea kapau 'e 'omai pē ika Ha'apai ia 'o 'ave ki 'Eua ko u fakafeta'i au 'e Sea.

Ko e ngaahi polokalama kehe 'Eiki Sea 'oku fakahoko pē ia he ngaahi potungāue pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'a e Pule'angá 'e kei hokohoko atu pē ia. Kuo mahino mai eni ia 'Eiki Sea he tu'u he taimi ní hetau vakai ki hotau ngaahi fonua kaungā'apí kuo, 'osi kātoa e ngaahi *state* 'o 'Ameliká kuo nau faka'atā 'a honau *border* ki he fefolau'akí. Ko e ngaahi ongoongo 'oku tau fanongo ai he ngalu'eá pea mei Nu'usila mo 'Asitelēliá 'oku fakafiefia. 'Oku 'alu pē 'ahó mo e lava ke mapule'i lelei mo e holo 'a si'otau kāinga kuo nau ...

Taimi: 1430-1435

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... fokoutua he mafi ko eni ‘o e *COVID-19*. Pea kuó u tui ‘Eiki Sea, neongo na’á ku lave ‘i he uike kuo ‘osí he tāsilisili ko iá ‘Eiki Sea ki he fē’amokaki pē ko e tōnounou ‘o e Patiseti ngāue ‘o e Pule’angá ki he 20/21. ‘Oku a’u hono lahi ki he fakafuofua ko e pa’anga ‘e 60 miliona. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga eni ia ‘Eiki Sea ke mole ai ‘etau ‘amanakí, he ko e fonua ‘a tangata. Pea hangē ko e siate folau kuo fokotu’u ko e kāpasa mo e amatakiloa ki he folau ‘oku tau faí, **ko Sihova hotau hūfanga’anga mo hotau talitau’angá**. ‘I he’etau tuí, ‘i he’etau lotú mo ‘etau ngāué, ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki lelei e ‘Eiki Pālēmiá pea mo e Pule’angá, he na’e fatu ē Patiseti ia ko ení ‘Eiki Sea, na’e fatu ‘aki ia ‘i he fakakaukau, ko e tu’unga eni té tau ‘i ai kapau ‘e hōlofa ai pē ē tu’unga faka-ekonōmika ‘a māmaní. Ko e ‘uhingá ké tau mateuteu ke lava ‘e he Pule’angá pea mo e fonuá ‘o malu’i e fonuá ni ke malu pea teuteu mo e ivi fakangāué ke lava ke ngāue’i ē fonuá ke tau langa.

‘Oku hoko ma’u pē foki ‘Eiki Sea ‘a e hoko mai ‘a e ngaahi mafi ‘o Sātaí ké ne hanga ‘o fakama’a, ké ne hanga ‘o lulu’i, ké ne hanga ‘o ofongi kōtoa pē kitautolu ke tau langa. Lolotonga ‘etau tokanga taha pē ha’aha’a ko eni ‘o e *COVID-19* pea mo Tinó, ‘e ‘ikai ke tuku ai ‘a e fatongia ‘o e Pule’angá ‘Eiki Sea ‘i he langa ‘a e *infrastructure*. Langa ‘a e ngaahi hōtele na’e holó, langa ē halá, langa ē uafú, langa ‘a e ‘apiako ko eni *Side School*. Kuo ‘osi maau ‘a e ‘elia ko iá ‘Eiki Sea, fakafuofua ko e pa’anga ‘e 8 miliona, langa ‘aki ‘a e *Side School* fo’ou ‘i he tu’u’anga ‘api mataka motu’á.

Ko e ni’ihi pē ia ngaahi *project* ‘Eiki Sea kuó u hanga ‘o manatu ke fakahoko atu ke mea’i ‘e he Hou’eikí, he’ikai ke tau nofo pē ‘ia *COVID* ke fakafēpaki’i ‘a *COVID*. Kuo pau ke tau ngāue ke fakafēpaki’i ‘a *COVID* pea tau langa ‘a e ‘ekonōmiká ‘e lava ke mo’ui ‘a e kakaí ia Sea.

Faka’amu Pule’anga ke vahea 3 miliona ke tokoni’i takimamata mo e ngaahi pisinisi

Fakatefito ē ‘ekonōmika ‘a e fonuá ‘Eiki Sea, Toutaí, Ngōué, Takimamatá. ‘Oku ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u ‘a e Pule’angá ‘Eiki Sea ke to e tukuange atu hā 3 miliona ‘i he silini ko ē na’e vahea ko ē ki he kau pisinisi. Faka’amu ē Pule’angá ke maau ē ngāue ko ení ‘Eiki Sea ka e lava ke tuku atu ia ‘i he uike kaha’ú pē ko Sune. ‘E fakapātonu pē eni ‘Eiki Sea ke tokoni’i ai pē ‘a e *tourism* pea mo e ‘ū falekaí hē ko kinautolu ia ‘oku su’i ūesia kovi ‘i he fakatāmaki ko eni ko e *COVID* ‘Eiki Sea. Pea hāngē ko ia na’u lave ‘anenaí ‘Eiki Sea ‘i he pa’anga ‘e 11 miliona ko eni kuo ma’u mai pea meia Hālotí ‘Eiki Sea, ‘oku lolotonga fokotu’utu’u ‘e he Pule’angá ha palani ngāue ke fakakau ai mo ha *grant* ‘Eiki Sea ke foaki ma’a e ngaahi ‘api talitali kakai ko ení pē ko e ngaahi *resort* ke tokoni ki he’enu langa ko ē ‘oku ‘amanaki ke fakahokó.

5 miliona vahea ke tokoni’i ‘a e toutai

‘I he taimi tatau pē ‘Eiki Sea, kuo fakakaukau ‘a e Pule’anga pea ‘oku lolotonga ngāue ki ha *scheme* ke fakalahi ‘a e pa’anga ‘e 5 miliona ‘osi tuku atu ki he pangikē, lolotonga fai ‘a e

fēngāue’aki ki ha aleapau ngāue mo e pangikē, ‘e tuku atu, kuó u tui ko e uike kaha’ú kuo tuku atu ‘a e pa’anga ‘e 5 miliona ki he Pangikē Langa Fakalalakaká ke tokoni’i ‘a e Toutai ...

<003>

Taimi: 1435-1440

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...tokoni’i ‘a e Takimamata pa’anga ‘e 2.5 pea tokoni’i mo e ako. Oku ‘i ai ‘a e faka’amu ‘a e Pule’anga ke to e fakalahi ‘a e pa’anga ko eni na’a lava ke ma’u atu ai ha 3 miliona ke lava ‘a e ngaahi sekitoa ko eni ‘o nō ‘i ha pēseti ma’ama’a ‘i ha taimi lōlōa. Ko e taha pē ia he ngaahi ngāue ‘Eiki Sea ‘oku fai he Pule’anga ‘i hono fokotu’utu’u ke langa hake ‘a e fonua ni. ‘Oku to e ‘i ai ‘a e tokanga kehe ‘a e Pule’anga ‘Eiki Sea ki he ngaahi fale lālanga fa’a kupusia ‘a e ta’u ko eni kuo ‘osi ‘a e hoha’a ‘a e hou’eiki fafine he ko nautolu ia ‘oku nau ngāue mei Falehanga pea ‘oku hoko ia ko e ma’u’anga pa’anga ‘a e fonua pea mo e fāfāmi. ‘Oku ‘osi fakaivia ‘a e potungāue ke nau lava ‘o fakahoko e ngāue ko eni ke fakapapau’i ‘oku lava ‘o langa ha ngaahi fale pehe ni pea to e hoko pē foki ‘a e fale lālanga ko eni ko e fale hūfanga ia ‘i he ngaahi koló ‘i he taimi ko eni ‘e hoko ai ha faingata’a fakaenatula. Pea neongo ‘a e fokotu’u Patiseti ko eni ‘Eiki Sea pehē ‘oku 60 miliona. Na’a ku lave ‘aneuhu ki he pa’anga hulu ‘i he 2018/19 ‘Eiki Sea. ‘Oku tui ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea he ‘ikai te tau a’u tautolu ki ai ‘Eiki Sea, ka lelei pē pea mo vave ‘a e langa faka’ekonōmika ‘a e fonua ni pea fakaivia ‘e malava pē ia ke a’u pea holo mei he 60 na’e *forecast* ko eni ki ha tu’unga ko e 30 miliona pē si’isi’i hifo ai ‘Eiki Sea.

Na’a ku lave foki ‘Eiki Sea ki hono fakapa’anga ‘o e fo’i faikehekehe ko eni pea ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ke mea’i he fonua pea mo ho Fale ‘Eiki. Ko e ngata’anga ē ‘a e ivi ‘o e Pule’anga tānaki fakafou ‘i he tukuhau mo e ngaahi *fee* ‘oku ‘omai mei he kakai ‘o e fonua. Pea ‘i he taimi tatau pē ‘Eiki Sea hangē ko e ngaahi me’a ne u lave ki ai ‘oku tānaki e nima ‘e taha kae foaki e nima ‘e taha ke fakaivia ‘a e kakai ‘o e fonua ke lava ‘o ngāue ‘a e sekitoa kotoa pē pea ke a’u ‘a e ivi ‘o e fonua ki he tokotaha kotoa pē. ‘Oku ou tui ko e fekau mahu’inga ia ‘Eiki Sea ke a’u ‘a e ngaahi polokalama ngāue ‘a e Pule’anga ki he tokotaha kotoa pē ‘i he fonua ni pea ke mahino ‘o hangē ko e siate folau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘e li’ekina ‘oku tokangaekina ‘a e tokotaha kotoa pē ‘i he polokalama ngāue ‘a e Pule’anga.

Kei fai ngāue Pule’anga ke alea’i hano toloi tā nō ki Siaina ‘aki ta’u ‘e 5

‘I hono fokotu’utu’u ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ai ‘a e pa’anga ‘e 7 miliona ‘i he ‘Esitimetri ko e kamata ia hono totongi atu e nō ko eni ki he Pangikē ‘Esia pē ko e *Exim* ‘a ia ‘oku *due* ia ‘i Sepitema ‘Eiki Sea kuo ‘osi fai pē ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga fēngāue’aki mo e ‘Amipasitōa Siaina pea mo e Pule’anga Siaina fakahoko e kole na’a nau anga’ofa ko e ‘uhinga ko e ngaahi ha’aha’a ‘o e *COVID-19* ke to e toloi atu hono tā e nō ko eni ‘i ha ta’u ‘e nima. Te’eki ke ma’u mai ha tali ‘Eiki Sea kā ko e me’a foki ia ‘oku tau nofo ai hotau talitauanga’a ‘Eiki Sea tuku ē ‘etau ‘amanai tuku ē ‘etau falala pea tau ngāue ai.

‘Oku ‘i ai pē ‘a e hoha’a mei he Pule’anga fakatahataha ‘a māmāni ‘a e *IMF* he ko ‘ene toloi ko eni ‘Eiki Sea ko e ‘ene a’u ko ē ki he ta’u 23\24 ko e taimi ia ko ē ‘e toki kamata ai hono tā e nō ‘Eiki Sea pea ‘e ‘asi leva ai ‘ene fu’u punakaki ki ‘olunga ‘a e silini ‘oku fiema’u ke tā ‘aki ‘a e nō ko eni. Kuo ‘osi fai pē ‘a e fokotu’utu’u fakapa’anga e potungāue Sea hono teuteu mo hono tokonaki ‘a e sēniti ko e ‘uhinga ko e a’u ki he ‘aho ko ia ‘oku ‘i ai pē pa’anga fe’unga ‘i Fale

Pa'anga ke lava 'o totongi pea fokotu'u ai 'a e 'akauni fo'ou 'i he Fale Pa'anga ke t'ānaki ki ai 'a e silini fakata'u 'ikai ke u ma'u ki he fika pau ko eni ...

<007>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... vahe'i ai 'Eiki Sea, ka 'oku lau miliona, ko e 'uhingá ke ne hanga 'o sēvesi 'a e ngaahi nō 'a e Pule'angá, he 'osi 'a e ta'u 'e 5 pea mei heni 'Eiki Sea. 'A ia kapau 'e 'ikai hoko, kapau 'e tali 'a e ngāue ko eni 'Eiki Sea, 'e lava to'o 'a e silini ko eni 'o 'ikai ke 'ave totongi ki Siaina pē ko e *Asian Bank*. 'E lava to'o 'a e 5 miliona 'o kamata 'aki 'a e 'akauni fo'ou ko eni, pea 'e lava he 2 miliona ke lava fakakakato 'aki ha to e fiema'u vivili 'a e Pule'angá.

6 kilu vahea Pule'anga ki he Komisoni foou ki he Fakafepaki'i Faihala

'Eiki Sea, na'e 'i ai 'a e hoha'a 'a e Pule'angá pea mo e tēpile ko eni, ke fokotu'u 'a e Komisoni fo'ou ki he Fakafepaki'i 'o e *Corruption* 'Eiki Sea. Na'e 'osi tali e Lao he Falé ni, pea kuo 'osi teuteu 'e Fale Pa'anga ia 'Eiki Sea, ha pa'anga mavahe, pa'anga 'e 6 kilu, 'o tali ai ke fakahoko 'aki 'a e ngāue ko eni, hili hano kakato, hano tali mo paasi 'a e Lao ko eni. 'A ia ko e pou pou ia 'a e Pule'angá 'Eiki Sea, ki hono teke 'a e ngaahi va'a fengāue'aki mo fetaliu'aki, pea ke kei fakapapau'i ai pē 'Eiki Sea, 'oku malu, pau 'a e ngāue kotoa pē 'oku fakahoko 'e he Pule'angá pea mo e ngaahi Poaté, pea 'oku taliu ki he Laó. 'Oku ou tui 'Eiki Sea ko e kau eni he misiona mahu'inga, 'a e Pule'angá, ke lava 'o fakakakato ke fokotu'u 'a e Komisoni ko eni, 'i he ta'u fakapa'anga 20/21 'Eiki Sea.

Ngaahi naunau 'oku ne huluhulu e Fakamatala Patiseti 2020/21

'Eiki Sea, ko u fakamālō atu ki he huluhulu na'a ke faí ki he 'etau patiseti 'Eiki Sea. 'Oku mea'i pē 'e he Hou'eiki, ko 'etau *Budget Statement*, 'oku 'oatu pē ia ko e *reference*, ko e maama, ko e kāpasa, ko ia 'oku ne hanga 'o hulu'i 'etau patiseti. 'Oku 'ikai ko e Laó eni ia, 'a eni, ka 'oku tokoni 'a e ngaahi fakamatala faka-'ikonomika mo e ngaahi *forecast* mo e ngaahi fika 'oku 'oatu 'e he *Budget Statement*, he 'oku makatu'unga ai, hono fatu ko eni 'etau 'Esitimetí mo hono vahevahe ki he 20/21. Ko e Patiseti 'iate ia, ko e fo'i Laó ia. Ko e Lao ia ko ē 'oku tau 'i heni ai, ke tau alea'i mo tau tali ko e pa'anga ia ke fakangofua ke fakahū atu kitu'a 'e he Pule'angá, ke nau ngāue'aki ki hono langa hotau fonuá ni, pea mo fakahoko 'aki 'a e ngaahi sēvesi kotoa pē, 'o fakatatau ki he ngaahi polokalama ngāue 'a e ngaahi Potungāué, pea pehē ki he Hou'eiki Minisitā.

'Oku 'i ai mo e *document* 'e taha Sea, ko e *Corporate Plan*. Ko e *Corporate Plan* 'oku fakata'u 3 ia 'Eiki Sea. 'A ia ko e palani ngāue ia 'a e Potungāué, *CEO*, mo 'ene Potungāué, mo 'ene 'Eiki Minisitā. Ko e ngaahi palani ngāue ia mo e ngaahi taumu'a, ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 20/21. Ko e silini ko ē 'e tali 'e he Fale Aleá, ko e silini ia 'oku fakamafai'i 'a e Hou'eiki Minisitā ke nau fakahoko 'aki honau fatongia ki he ngaahi Potungāue takitaha. 'A ia ko e ngaahi *document* 'e 3 ko eni 'Eiki Sea, hangē ko e fakamaama 'oku ke faí, pea 'oku ou fakafeta'i 'Eiki Sea. Tau kamata pē he patiseti, he ko e Laó ia, pea ko e taimi ko eni 'e hoko mai ai ki he Hou'eiki Minisitā, te tau toki 'ilo ai ko e 'Eiki Minisitā kotoa pē Sea, ke me'a hake 'o fakamatala'i 'ene palani ta'u 3, 'ene Potungāué, ko 'ene ngaahi kaveinga ngāue 'oku fakamamafa'i he 20/21, ko ia ia te ne ngāue'aki mo e silini ki ai. Ke tali 'ene *Corporate Plan*, pea ka tali 'etau patiseti fakalūkufua, pea ko 'etau

lavá ia 'Eiki Sea. Ko u tui 'Eiki Sea kapau te tau fou he hala fononga kuo ke fakatoka maí 'Eiki Sea, ko u tui au na'a ko e uike ni pē kuo lava 'etau 'Esitimeti' atautolu. Ko u kole atu 'Eiki Sea, taimi ko ia 'e fai 'a e fakahoha'a 'a e Hou'eiki Minisitā, 'oange mu'a ha ki'i taimi ma'a e 'Eiki Minisitā ke kakato 'ene malanga 'i he ngaahi *document* 'e 3 ko eni. 'Oua te tau to e hanga 'o maumau'i 'ene malangá, 'oange ha'ane taimi fe'unga, ka tau takitaha *note* pē...

<008>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Pa'anga: fakama'ala'ala, fehu'i pea ka lava e taimi 'Eiki Minisitā, pea tau toki 'omai ki he Fale ni ke fai ha feme'a'aki pea ko e taimi pē ko eni te u 'oatu ai e fakamā'opo'opo ki he vouti ko ia 'Eiki Sea ko 'etau hiki ia. Pea kapau 'oku langi lelei pē ko 'ene lava pē mei he 'Eiki Minisitā ko 'etau hoko atu ia 'etau failā. Mālō 'aupito e ma'u faingamālie 'Eiki Sea pea ko u 'amanaki pē te tau ma'u ha tipeiti 'e hoko kotoa 'etau felingiaki ke langa hake ai e fonua ko eni ko Tonga he ta'u fakapa'anga hoko. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga e fakamaama lelei ko hono fakapapau'i e ngaahi fakamatala 'o e patiseti mo 'ene hu'u ki he 'uhinga 'o e 'esitimeti pea mo hono fokotu'u 'o e kaveinga ngāue 'o e 'uhinga e Lao ko eni 'oku fokotu'u mai kae tuku mu'a ke u 'oatu e ki'i tokoni pē ko eni Hou'eiki, he'ikai te u tukuange ke fu'u tu'utu'uni faka'aufuli 'a e Minisitā Pa'anga he ko au 'oku ou tu'utu'uni 'a e Fale ni mo e tu'utu'uni 'uhinga ai 'a e Kupu 152 hoku mafai ta'efakangatangata tukukehe 'i he ngaahi tu'utu'uni kehe he Kupu 49 ka 'oku taki 'Eiki Minisitā Pa'anga kiate au e talateu 'a ho'o fokotu'u ngāue fokotu'u ai e 'ū kaveinga kotoa pea 'oku maama lelei. 'Oku ou tui au 'oku 'ikai ko ha to e me'a ia te tau fakafekiki'i ko e ngaahi ta'au fakanatula mo e ngaahi kaukaupo'uli 'o e faingata'a 'o e mo'ui fakasino he 'ikai tau to e lava 'e tautolu 'o male'ei ki ai, 'o kapau 'oku lava'i ia 'e tautolu 'i Tonga ni 'oku 'ikai lava'i ia 'e māmani.

Ko u fakamālō atu e fakamaama lelei 'a e fakatātā lelei 'o e fa'unga 'o e patiseti ke tau fai 'aki e fakamatala 'ea ki he 'uhinga 'o e Lao mo e tataki 'a e Pule'anga ki he'ene 'Esitimeti he ta'u ni. Kae tuku mu'a ke taki 'a e ki'i fakamatala ko eni Hou'eiki ke u 'oatu pē ho'omou faingamālie 'osi eni ko u toki tu'utu'uni atu. Ko u laulau hifo he talateu 'o e pepa ko ē, pea ko u mahu'inga'ia he ki'i fo'i palakalafi ko eni ko u *quote* mei ai '**oku mahu'inga 'aupito 'a e ngāue fakataha** kau pē eni ia he 'uhinga ko e koloa mei he 'Ene 'Afio **koe'uhī ko e si'isi'i pea fe'amokaki 'a e ivi fakapa'anga 'o e Pule'anga**, mālie lahi 'aupito, pē koe hā ha mālie ha te malanga'i ha fo'i me'a ta'e'uhinga ka 'oku nofo pē ia he 'uhinga e ngāue fakataha mo e si'isi'i 'a e pa'anga. 'Uhinga e *forecast* e fakamatala pa'anga 'o e ta'u ko eni.

'E Hou'eiki tokanga atu mahalo 'oku toe pē 'etau miniti 'e 13 ka ko u tui 'Eiki Minisitā 'e pehe ni 'eku founa va'inga 'a'aku. Te u ki'i 'oatu 'a lotu fale ni pea mou mateuteu kau Fakafofonga ke fai ho'omou homueka. Kupu 152 'i hoku mafai ko 'eku me'a atu pē fe'unga te ke fai leva 'eku tu'utu'uni. Pea ka ke to e hoko atu 'o fakafepaki'i au te u 'oatu leva e Kupu 49 e ngaahi tu'utu'uni 'eku tohi ngāue. Ko 'eku fakakaukau 'e to e fu'u maama ange pea vave, ko u tui ki ai kae tali si'i ka tau toki hoko atu ke 'oange ha ki'i faingamālie 'o e Hou'eiki kuo pau leva ke mou mateuteu ki ai he'eku miniti 'e 10 te u 'oatu ka moutolu. Pea te u 'oatu mo ho'omou ki'i fakalahi miniti 'e ua

pea ka toe ai 'e hoko mai leva e tokotaha te u to e 'oatu pē ho faingamālie kapau 'oku mahu'inga mālie 'etau alea 'i he 'uhinga 'o 'etau fononga ko eni mei he 'etau tohi ngāue ko ē, ki he 'etau tohi ngāue ko ē. Ko ia ai Hou'eiki 'oku 'iate kimoutolu he taimi ni 'eku tu'utu'uni ko koe 'oku ke fie malanga ho miniti 'e 10 he taimi ni 'oua 'e to e nofo 'i Kolisi Pule'anga kolosi pē ki Teufaiva. 'Oua toe 'aka'aka holo to e tenisi ko e hū pē ki Teufaiva ko e *kick off* pea te u toki pehē atu me'a ki lalo he 'ikai te ke to e pehē mai fakamā'opo'opo he na'e 'ikai ke ke teuteu koe ki ho'o homueka. Ko 'etau 'i he Fale ni 'osi tufa he Kalake uike 'e tolu eni 'a e 'ū pepa kotoa ko eni e Lao ko eni ...

<009>

Taimi: 1450-1455

Sea Kōmiti Kakato: ... kiate au 'ikai to e 'aonga ia ke to e 'aka fakafoki ke ke tata'o ki he 25 'oku 'ikai ke 'i ai ha kai ia ai. Tau fononga pē pea te u tataki atu 'etau tu'utu'uni. Ko e vavé 'oku ou fiema'ú. He ko e 'uhingá ko eni 'oku fokotu'u mai 'oku si'isi'i pea fe'amokaki 'a e ivi fakapa'anga 'a e Pule'angá. Ko ia ai ke tau ngāue fakataha. Sai pē politikí kae nofo pē hetau Patisetí. Ko e tési'anga eni 'a homou taukei 'a e me'a 'oku mou malanga ai he Fale ni 'a homou tokonia 'a e ngaahi feitu'u 'oku mou fili moutolu mei aí. Pea 'ikai ke u to e to'o ha me'a te mou tuputāmaki ai te u fakahoko atu au ke ke me'a koe ki lalo. Sai ko u 'oatu e faingamālie ko eni miniti 'e 10 ko eni, ko ia 'oku mau ke fai 'ene malangá 'a'ana 'ene talalotó me'a mai koe. Me'a mai Fakafofonga Fika 4 'o Tongatapu.

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea e Kōmiti Kakató. Mālō ho laumālie ki he ho'atá ni. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga pea pehē ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí. 'Oatu 'eku faka'apa'apa lahi ki he kau Fakafofonga e Hou'eiki Nōpelé kae pehē ki ho kaungā Fakafofongá 'e Sea.

Tau fakafeta'i kotoa pē 'i he huluhulu kuo fakahoko mai 'e he Pule'angá pea ko u to'o 'a e fua faingamālié Sea ke fai ha fakamālō ki he 'Eiki Palēmiá kae pehē ki he tautefito ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá. Taimi faingata'a eni hangē ko ho me'á 'Eiki Sea. Tatau ai pē pē ko hai 'e me'a 'i he Seá Minisitā Pa'angá ko e ngaahi taimi eni ia 'oku houhou kātoa pē 'i māmami kātoa pea ko e kau to'a pē ke tu'u ki he lakangá. Pea 'oku 'i ai 'eku fakamālō ki ai 'i hono tu'unga ko e Minisitā Pa'anga mo e tu'unga ko e Minisitā Tānaki Pa'anga kau ai 'a e ongo *CEO* e potungāué kae pehē ki he kau ngāué. Fakamālō 'i he ngāue 'oku fakahoko maí hangē ko e fakama'ala'ala kuo fakahokó.

Hoha'a fe'amokaki (*deficit*) 'a e ta'u fakapa'anga lolotonga pehē ki he ta'u fakapa'anga kaha'ú

'Eiki Sea mo Hou'eiki 'oku 'i ai e me'a 'oku mau nofo 'o tokanga ki ai pea 'oku mau tui pē 'i ai e fakama'ala'ala 'e fakahoko mai. Ko hono 'uhingá 'Eiki Sea 'oku mau tokanga ko e Patisetí ko hono konga lahi ko e *prioritization* pē ko hono fokotu'utu'u tānaki tu'unga faka'otu'otu e ngaahi fiema'u ko ē 'a e fonuá. Hā lelei 'aupito pē eni ia 'i he Fakamatala Patisetí pea ko u fakamālō he 'oku ne hanga 'o tohi'i hinehina mo 'uli'uli mai 'Eiki Sea. Ka 'oku 'i ai 'emau tokanga ko hono 'uhingá kuo me'a mahino mai pē 'e he 'Eiki Minisitā ko e ta'u fakapa'anga lolotongá 'oku fe'amokaki pē 'oku *deficit*. Hā ia 'i he peesi 10 'o e Fakamatala Patisetí mo e peesi 11. Pea 'oku to e fakahoko mai pē ko e ta'u fakapa'anga kaha'ú 'oku mahino pē 'e to e fe'amokaki mo ia pa'anga 'e 60 miliona.

Pea ko u kole pē Sea ke u ki'i lave nounou ki he tafa'aki ko ení he peesi 10 'a ia 'oku pehē hono fakamatalá. **Ko e fakafuofua ki he pa'anga hū mai ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/2020 'e holo 'aki ia 'a e 143 miliona mei he 'uluaki 'esitimeti ko e 578.2 miliona.** Pea 'oku mahino pē ko e holo ko ení 'Eiki Sea 'oku kaunga ki ai 'a e COVID-19. 'I he peesi 11 'oku ne fakamahino mai ai ko e 'uta ki he kaha'ú 'e to e fe'amokaki mo ia hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ko e 60 miliona. Mahino pē ia ki he mātu'a ni 'oku 'i ai e ngaahi feitu'u 'oku fai e feinga ke nō ke tātāpuni mai 'aki 'a e ngaahi fe'amokaki ko ení.

Tokanga ki he tu'unga mateuteu e fonua ki he COVID-19 he'ene tu'u ki he kaha'u

Ka ko 'emau nofo 'o 'uta ki he ngaahi fetūkuaki 'o e feinga ke tātāpuni 'a e ngaahi fe'amokaki ko ení pea taimi tatau pē Sea ko e anga ko ē vakai ki he kaha'ú 'oku mau tokanga ki aí. He 'oku pehē ko e to'umahaki ko 'ení 'oku 'ikai ke mahino hono ngata'angá. 'Oku 'ikai ke mahino ko e hā e fuoloa 'etau fe'ao mo iá. Pea ko e 'uhinga ko ē 'emau tokanga ki aí pea ko u tui pē 'e lava 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá 'o fakama'ala'ala mai, kapau te tau fe'ao mo e to'u vailasi ko ení 'o tau pehē 'i ha ta'u 'e nima he ko ená 'oku 'i ai 'a e me'a mai 'oku lika kiate kimautolu ...

<002>

Taimi: 1455-1500

Māteni Tapueluelu: ... 'e iku fakaava 'a e *border* pē ko hotau kau'āfonuá ki he fēfolau'akí. Ko 'etau pēhē kuo iku 'o tō mai 'a e vailasí, ko e faingata'a ko iá 'oku tau mateuteu nai ké tau nō, nō pehē ai pē 'i ha fo'i ta'u 'e 5 nai, ha ta'u fakapa'anga 'e 5 hokohoko. 'Oku 'i ai nai ha ngata'anga pē *elasticity* 'o e nō té tau fāo'i pea ngata mei ai. He ko e 'uluaki ta'ú pē foki eni, te'eki ke tō mai 'a e vailasí. Ko e anga pē 'eni ia 'a 'etau mateuteu kuo kamata 'etau nō ko hono 'uhingá ke fakapa'anga 'a e fe'amokakí.

Ko e 'uhinga 'o e tokanga pēhē 'Eiki Sea, kuo a'u mai eni 'a e fakamatala 'oku pēhē 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he 'alu 'a e vailasí mei he tangata ki he tangata kā 'oku a'u ia 'o ma'u e fanga monumanú (hūfanga hē fakatapu). 'Oku 'i ai 'a e ni'ihí 'o e fanga monumanu 'i he *zoo* 'i muli, ma'u kinautolu pea ka hoko 'i Tonga 'e fiema'u há to e *curfew* ke tau nofo malu. Te tau nofo malu tautolu 'Eiki Sea ka 'e ō holo foki 'a e fanga monumanu ia (hūfanga he fakatapu) pea faingata'a ange ai 'a e ngāue. Ko 'etau pehē tautolu, kā ha'u ha monumanu ia ki hoto 'apí 'oku ma'u ia ai, 'e to e faingata'a ange ke loka mo malu'i. Ko muli foki ia 'oku lava pule'i kinautolu ia.

'A ia ko e poini 'oku mau feinga ke taki ki ai 'a e tokangá, 'ikai ko e ta'u ni pē ka ko 'etau lele lōlōa 'aupitó, na'a a'u ki ha tu'unga 'oku tau fu'u faingatāmaki na'e 'ikai ke tau lava 'e tautolu ia 'o fakakaukau'i pē te tau a'u ki ai 'o hangē pē ko e fo'i tu'unga 'oku tau 'i ai 'i he lolotongá ni.

Mahalo ko e me'a ia 'oku mau loto ke 'uluaki taki ki ai 'a e tokangá, 'a ia ko e tu'unga *realistic* 'o 'etau ngaahi nō ko eni he tu'unga lolotongā ni ke fakalava ha Patiseti 'oku tau fāo'i ke a'u 'o fe'amokaki pe *deficit* 'Eiki Sea. Kā 'oku ou tuku pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke ne toki fakamā'ala'ala mai 'anai ka u hanga mu'a 'o fakaa'u atu ai mo e 'ū me'a ko ení he 'oku lave ia ki he poini 'oku ou lave atu ki aí 'Eiki Sea. 'A ia ko e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue 'a e Pule'anga, pē

ko e ngaahi *priority agenda* 'a e Pule'angá, 'oku kaunga ia ki he poini 'oku ou fakahoko atu 'Eiki Sea. 'A ia 'oku hā eni 'i he peesi 17 'e Hou'eiki.

Tokanga ki he fakahokohoko ngaahi me'a tefito tokanga ki ai Pule'anga

Kapau te mou me'a ki ai, pē 'oku 'i ai ha fakamālō, ko hono tohi'i hangatonu mai 'o e 'uluaki tefito'i kaveinga 'Eiki Sea. Ko e mo'ui lelei, fokoutua fakamāmani lahi ko e *COVID-19*, ngaahi fokoutua 'ikai pipihi *NCD*, Mo'ui lelei ki he taha kotoa *UHC*, ko e Fika 'uluaki ia. Fika ua - ko e ngāue'aki ta'efakalao 'o e faito'o konatapu mo e malu fakalukufua 'a e fonuá pea 'oku hā ai 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau. Ko e me'a pē kuó u kole toki fakama'ala'ala mai 'anai 'i he malumalu 'o e fo'i kaveinga ko ia. 'Oku ou fiu fakasio pē ko e fē ai 'a e polisi fakakoló, hono 'uhinga 'oku nau lolotonga ngāue 'i he taimi ni.

Ko e tolu - ko e ako to e lelei ange, ko e fā - fakalalakaka faka'ekonomika, nima - ngaahi ngāue lalahi tautautefito ki he fakalelei 'o e hala pule'anga, 'a ia 'oku 'alu 'a e hala pule'anga ia 'o fika nima. Kapau te mou me'a 'Eiki Sea ki he fakamatala 'oku hā 'i he peesi 9, ngaahi me'afua pē tu'utu'uni ki he fakamole. Ko e fakahokohoko e *priority* Hou'eiki na'a mou me'a ki ai na'a ku fakahoko ki ai he peesi na'a ku lave atu ki ai 'a ia 'oku hā 'i he peesi 17. Kā ko e ngaahi me'afua pē tu'utu'uni ki he fakamole 'oku hā he peesi 9. Pea kuo loto pē au 'Eiki Sea ke u lau e ki'i konga ko eni pea toki fakama'ala'ala mai 'e he 'Eiki Minisita Pa'anga pē 'oku kei tonu ai pē 'a e *priority*, 'a ia 'oku pēhē.

'I he'ene pēhē kuo fokotu'u ai 'e he Pule'angá 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ko 'eni, 1- Ke vahe'i ha pa'anga mei he Patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2020/2021 ke fakapa'anga 'aki 'a e polokalama tokoni 'a e Pule'angá ki he fakaakeake faka'ekonomiká, kau ai 'a e fakataumu'a ke tokoni'i 'a e ngaahi fāмили ko e 'uhinga ko e fokoutua *COVID-19*, 'uluaki ia. 2 – Ke vahe'i ha pa'anga ke fakapa'anga 'aki 'a e ngāue ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi hala pule'angá.

<003>

Taimi: 1500-1505

Māteni Tapueluelu: .. 'A ia ko e taha eni 'o e ngaahi tefito'i ngāue 'a e Pule'anga ko e *infrastructure* 'alu hake ia 'o 'i he tu'u ko ē 'a e ngaahi me'afua ki he tu'utu'uni ki he fakamole 'o fika 2. 'A ia 'oku mau tokanga ki ai Sea ko e lave ko ē 'o fekau'aki mo e *prioritization* pē ko e ngaahi 'asenita tefito 'a e Pule'anga 'oku mau faka'amu ke fakamahino 'aupito 'aupito 'Eiki Sea 'oku malu hotau fonua ni 'i he tu'unga mateuteu 'oku tau 'i ai ka toki fakakaukau'i ha me'a kehe ko e 'uluaki me'a tefito ia 'oku mau loto ko ē ke fakapapau'i he kapau he 'ikai ke malu pea tau palani ki ha ngaahi ngāue kehe mo'oni pē palani ia kā ko 'ene tō mai pē 'a e to'u vailasi 'Eiki Sea kuo loka kātoa kitautolu ki Fale pea te ne uesia ia 'a e palani ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga laumālie lelei pē 'oku kei toe lahi ho taimi

Māteni Tapueluelu: Kā 'e lava pē ke ma'u haku faingamālie ke u lava 'o faka'osi atu 'anai Sea

Sea Kōmiti Kakato: Toe lahi ho taimi

Māteni Tapueluelu: Mālō ‘aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tau ki’i mālōlō ai

(Mālōlō ai ‘a e Fale)

<007>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea Kōmiti Kakato (Lord Tu'i'afitu).

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki, ne tau mālōlō 'oku lolotonga me'a 'a e Fakafofonga Tongatapu Fika 4. Toe ho'o miniti 'e 9.

Māteni Tapueluelu : Mālō 'aupito 'Eiki Sea mālō, ke 'omai 'a e faingamālié tapu atu ki he Feitu'ú na pea pehē ki he 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō kae faka'osi atu ai leva 'a e ki'i fakahoha'a nounou ko ení 'Eiki Sea. 'A ia ka 'i ai ha me'a te mau tokanga ki ai Sea mo Hou'eiki, ko e tu'unga hono *prioritize* ko ē 'etau ngaahi ngāué, pē ko e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue 'a e Pule'angá, ke mahino 'oku tu'uma'u, 'o mu'omu'a 'a e mo'ui leleí. He ko e anga hono fakahokohoko mai 'i he peesi 17, 'oku fika 1 'a e mo'ui leleí, pea fika 5 'a e ngāue ki he tanu halá.

Sea, ko e 'uhinga 'o e tokanga pehē ní, he 'oku fakatatau ki he peesi 9, 'oku mahino ‘aupito ‘a e nounou hotau iví, pea 'oku malava pē ke mau fehu'ia, pē 'oku tonu nai 'a e ngaahi 'uta ko ení. 'E lava nai 'o ma'u 'a e ngaahi tāketí. Hangē ko ení 'Eiki Sea, peesi 9 ko e tēpile 1 ngaahi tāketi mo e tu'unga fakapa'anga. *Item* hono 3 'oku pehē: pa'anga hū mai fakalotofonua, 2019/2020. Ko e tāketí ko e 248.7 miliona. Pea ko e 'esitimetri ena ki he 2020/2021 ko e 265.0 miliona. 'A ia ko e me'a ko ia 'oku mau nofo 'o fifili ki aí, pea 'oku mau falala 'aupito ki he kau taukei 'i he Potungāue Tānaki Pa'angá pea pehē ki Fale Pa'anga, ka 'oku ou tui 'e lava ke to e fakamatala'i mai ke to e fai ha falala'ia. Ko hono 'uhingá, 'oku ongo mai hono tu'usi 'a e ngaahi tānaki'anga pa'angá, 'a ia 'oku kau eni ai 'a e *tax* ko eni ko ē ki he vahé 'oku hiki hake 'a e *threshold* ia ki 'olunga mei he 1 mano ki he 1 mano 5 afé. Fakakaukau'i eni ke tu'usi hifo 'a e *consumption tax* peseti 'e 15 ke peseti 'e 12 mo e poini. 'A ia ko e fakakaukau ko ení na'e fakahoko pē ia, fakakaukau'i mei mu'a, ka na'e lama hono taimí, pea na'e kei fokoutua ai 'a e motu'a ni 'Eiki Sea he Potungāue ko ení na'e 'osi tālanga'i pē fakakaukau ko ení ai. Ko hono fakahoko ko ia 'i he taimí ni, ko e me'a ia ko ē 'oku fai ki ai 'a e fakakaukau Sea, pē 'e kei lava ma'u 'etau tāketí pē 'ikai ke fakapapau'i pē. Ko e tu'unga nounou ko ia hotau iví, fakakaukau'i ia fakatatau ki he fakahokohoko 'etau ngāué ke fakapapau'i, 'oku 'uluaki mu'omu'a 'etau mateuteu ki ha tō mai 'a e vailasí ki he fonuá ni Sea. Pea 'oku kau ai 'a e fakakaukau ko ení.

'Oku ou puke 'a e palani ngāue ko eni 'a e Potungāue Mo'uí, pea u fakafanongo ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá, ki he ngaahi palani mo e fokotu'utu'u 'oku 'omaí. Ko e pa'anga pē 'oku fakahoko mai fekau'aki mo e Potungāue Mo'uí, 'a ia ko e fakakaukau ko e 15 miliona, 4 miliona mo e 11 miliona. 'Ikai ha fu'u fakaikiiki 'o e palani 'e 'omai, ko e 'uhingá kiate au 'oku mahu'inga ke ongo'i malu e kakai 'o e fonuá (tapu pē mo e 'Eiki Minisitā Polisi). 'Oku 'i ai e ngāue 'i he Potungāue Polisi ko 'ene fokotu'utu'u pē ha fō'i palani ki he kaha'ú 'oku ui ko e operation *order* palani faka-

detail 'a e ngāué mo hono pa'angá. 'Oku ou lave'i 'i he Lao ko ia ki he *Public Health*, 'oku to e fokotu'u mo ia ko e ngafa ia ' e Minisitā ke fokotu'u e ngaahi palani pehē kimu'a 'i ha tō mai 'a ha to'u mahaki. 'E kaungā lelei 'aupito 'a hono fola mai e palani fakaikiiki ko íá, mo hono tu'unga malava hono fakapa'anga ki he ongo'i malu ko ia 'a e fonuá. Ko 'etau a'u ko ia Sea ki he tu'unga 'oku 'ikai ke fu'u 'asi mai ia ka 'oku fakahoko mai ...

<008>

Taimi: 1525-1530

Māteni Tapueluelu: 'e malu'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi nō 'a e ngaahi kautaha tanu hala 'e ni'ihi 'oku 'i ai 'a e ki'i tu'u lēvei mo e *nervous* 'i he tēpile ko 'eni. Ko hono 'uhinga Sea ko e founa ko eni faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e taukei eni ia ka ko e founa ko eni hono malu'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi nō pehe ni na'e fakahoko kimu'a pea na'e iku Sea 'o totongi 'e he Pule'anga 'a ia na'e fai e feinga foki he ko u manatu ki he 2015 he feinga e tēpile ko eni e kakai ke tokoni'i to e fakakaukau pehē ki he kau tō hina ko e fakamatala na'e 'omi mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'o e 'aho ko ia ka 'i ai pē ha founa 'oku tau fakahoko pea 'oku 'ikai ke ola lelei 'oku 'ikai totonu ke tau to e fou ai pea 'oku 'i ai 'emau tokanga 'Eiki Sea ki he fakakaukau ko eni ke ō ha ni'ihi 'o nō 'i he Pangikē Fakalalaka kae malu'i 'e he Pule'anga na'a iku tānaki ia ki he tu'unga mo'ua 'o e fonua ni 'a ia 'oku 'ikai ke u fie lave ki ai 'oku ou tuku ia ki ha tokotaha kehe ke me'a ia fekau'aki mo e nō 'oku tau 'i ai. 'Oku lave'i pē he mātu'a ni Sea ko e taimi ko ia 'oku tō lalo ai e *private sector* 'oku hanga leva 'e he Pule'anga *up* 'ene fakamole ke ne hanga ki'i fakapalapanisi 'a e anga e tafe 'a e pa'anga kapau 'oku uēsia 'a e *private sector*. Ko u lave 'i pē mātu'a ni na'e fai pē ia 'i muli 'oku ui ko e *Keynesian Approach* ka ko 'emau tokanga Sea he 'oku na pa'ulu fakataha.

Fokotu'u na'a lava ke faka'atā e toutai'i mokohunu ke tokoni ki he ivi fakapa'anga Pule'anga

'Oku uēsia fakataha pē 'a e sekitoa Pule'anga mo e sekitoa *private sector* 'i hotau ki'i fonua ni. Pea ko e 'uhinga ia 'o e fakakaukau pea 'oku ne hanga 'o taki au Sea ke fokotu'u atu ai 'a e poini fakamuimui ko eni na'e 'uhinga ai e kole 'a e motu'a ni ke tukuhifo ko ia 'a e Līpooti ko eni e Kōmiti ki he Ngoue mo e Toutai pea tukuange mu'a ke fai pē ha fakalavelave ki ai. Ko hono 'uhinga he 'oku fekau'aki mo eni ko hono 'uhinga he 'oku fekau'aki mo eni 'uhinga 'oku tō lalo foki Sea ko e ngaahi *productive sector* 'oku tolu ko e ngoue ko e toutai ko e takimamata kuo havehave 'aupito pē takimamata ia hūfanga he fakatapu Sea. Loka e 'ū ngaahi fonua 'ikai ke to e fai ha fefolau'aki pea maumau 'a e ngaahi fale takimamata ia he afā na'e toki 'osi. Pea ko e anga e fakakaukau 'oku mau fai atu pea ko e anga pē 'a e fokotu'u atu ke faka'osi atu 'a e ki'i fakahoha'a ko eni 'Eiki Sea na 'oku 'i ai ha founa ke ne hanga 'o tātāpuni atu 'a e tafa'aki ko ia. Na 'oku taimi ke fakakaukau'i Sea he līpooti ko eni he ko e Līpooti ko eni e Ngoue mo Toutai 'oku 'ikai ke u sio au ia 'oku 'asi ai ha lave ki he mokohunu. Na 'oku ai ha taimi ke fakakaukau'i e tafa'aki ko ia mokohunu mo e ahi na'e pehe ni mai eni he ta'u 'e nima ke tokoni ia ki he 'etau patiseti. Ke tokoni ia ki he 'etau ma'u'anga pa'anga he 'etau lele atu ko eni.

Ko e anga ia e fakakaukau ko 'etau 'unu ko ē ki ha taimi 'oku tau ha'iha'isia ai te tau fai 'a e ngaahi feinga 'o fakatatau ki he ngaahi ha'iha'isia ko ia na'a tokoni ia ki he 'etau anga 'etau lele

tokoni ki he ngaahi 'otu motu. Fakasi'isi'i ai e lāunga e ongo to'a mei Ha'apai 'Eiki Sea mo Hou'eiki kae tokoni atu ka nautolu pea pehē ki Niua mo Ha'apai he ko 'etau lele ko eni 'oku 'ikai mahino ko e hā hono ngata'anga 'oku tū'ulutui e ngaahi fonua hau 'o e fonua ni 'o e kolope ni Sea hono fakakaukau'i ko e hā ha *vaccine* pē ko ha huhu malu'i ke fakakaukau'i ai mo fakapapau'i he 'ikai vilo tu'o ua mai 'a e vailasi he kuo 'osi fai e talatalanoa ia he taimi ni 'oku 'i ai e *second wave* 'a ia ko e fekuki mo e fe'ao pea mo palopalema ko eni 'e ki'i fuofuoloa na'a lava 'o to e ki'i fakakaukau'i 'Eiki Minisitā Toutai ke faka'atā mai ha ki'i ta'u 'e taha pē ta'u 'e ua ke fakakaukau'i ke tokoni ki he 'etau patiseti ka 'oku mau loto ke taki homou tokanga 'e Hou'eiki Minisitā ki he fakakaukau ko ia ko e 'ai ke malu'i he Pule'anga e ngaahi nō fakatautaha 'oku mau kole atu ke to e ki'i fakakaukau'i ange mu'a pea 'omi angē ha fakamatala ke mau lava 'o fanongo ki ai 'o tui 'e ngali mo'ui e ngaahi kautaha ko eni na'a iku 'o to e totongi 'e he kakai 'a e ngaahi mo'ua ko eni. 'Oku 'ikai ke u tokanga'i Sea pē 'oku 'asi mai heni e fakamatala 'o e ngaahi nō ko ia mei he Pangikē Siaina 'a ia ko ē na'e fai e fakakaukau ke tā fakafoki he ngaahi kautaha ko ē na'a nau nō e pa'anga ko ia ki he Pule'anga ka ko e pēteni tatau 'e iku ki ai Sea 'e iku hili pē ki he kakai totongi tukuhau pea ko e 'uhinga ia 'oku fai atu ai 'a e tokanga mei he tēpile ko 'eni. Pea ko u faka'amu pē Sea 'e tokoni mai 'a e 'Eiki ...

<009>

Taimi: 1530-1535

Māteni Tapueluelu: ... Minisitā Pa'angá 'o fakama'ala'ala ange 'a e tafa'aki ko iá. Ko u fakamālō atu he ma'u taimí Sea. Ka toki 'i ai ha ki'i taimi 'amui ko u tui pē ke 'ofa mai ki he motu'a ni. Mālō 'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga Tongatapu 4 fakamaama mo e fakatokanga mo hono to e siofi e tūkunga e kaha'u. Kole ki he 'Eiki Minisitā te ke lava ke ke ki'i tokoni mai pē ki he, ki'i me'a mai ke le'o lahi he 'oku 'ikai ke u, ki'i vave pē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea. Pea ko u kole ke u hūfanga he tala fakatapu kakato 'oku kamata'aki he efiafi ni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 'uhingá ko 'etau tuku atú 'e to e lōloa.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko eni ko u ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Io mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: *Note* mamālie pē 'Eiki Sea ko e 'uhingá ke lele pē feme'a'akí ke 'osi ha toko nima ka u toki tali faka'angataha. He ko e 'uhingá 'e 'i ai pē 'enau felālāve'i holo pē ko e 'uhinga pē ko 'etau taimí 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e taimí ko au 'oku ou pule'í.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakamolemole atu 'Eiki Sea ko e anga pē ngaahi fie tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ko ha anga ta’efe’unga eni ia ki ha fatongia ‘oku mou ‘omai kiate au ke u pule’i. He ko e ‘uhingá ko e fehu’i ‘a e Tongatapu Fika 4 ‘oku tau to e fu’u kakau tautolu ki he kaha’ú ‘a e ‘uhinga ‘a e fu’u tolona ko eni ‘o e tau Patisetí ka ‘oku sai pē. Kapau ko e me’a ia ‘oku ke laumālie ki ai pea tau fononga pē pea toki tali ‘anai pē ko ‘apongipongi. Ka ko u talaatú Minisitā te tau to e vilo takai hangē ko e ngaahi ta’u ko ē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sai pē Sea te u lava pē au ‘oatu ha ki’i tali fakavavevave.

Sea Kōmiti Kakato: Tali mai pē pe ko e hā e teuteu ki he fu’u ta’u ‘e fiha ko eni kapau te tau lōloa mo e me’a.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fēfē hono fetongi hake ngaahi fiema’u ko ē ‘a e Pule’anga ko ē na’a fiemālie ai kae toki vakai e Minisitā Ngoue ia e mokohunú mo e me’a ke si’i a’u atu ki hono kongá. Mālō.

Tali Pule’anga ki he tokanga fekau’aki tu’u e fonua ki he lele loloa koe’uhi ko e COVID-19

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea. Sea ko e hoha’a foki ‘a e fehu’i ko eni mo e tokangá ‘oku nofo ia ‘i he ‘ātakai ko eni ‘o e COVID-19. Pea mo e ngaahi fika ‘oku fokotu’u mai ke lava fakapapau’i. ‘Eiki Sea hangē ko ia na’a ku lave pē ki ai he’eku fakamatala ko ē ki he’etau *Budget Statement* ko e ngaahi faka’ilonga faka’ekonomika ‘i he lolotonga ni mo e kaha’ú ‘oku fakatefito ai ‘a e fatu ‘o e ‘Esitimetí. Hangē pē kuo mou mea’i ‘Eiki Sea ko COVID-19 ia ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ‘etautolu pē ‘e ‘osi ‘a fē. Pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia te ne lava ‘o tala fakapātonu ko fē taimi ‘e ma’u ai ha faito’o ki he COVID-19. Ka ko e fatongia pē ia kuo pau ke fai hono fakaofiofi. ‘Oku ‘i ai e ngaahi *assumption* ‘oku ngaue’aki fakafuofua. Ko ‘etau talanoa ko ē ki he kaha’ú ‘Eiki Sea ko e fakafuofua pē pea mo e, ‘o fakatefito ‘i he ngaahi fakamatala ko ē ‘oku tau ma’u he ‘aho ní. ‘Ikai ke ‘i ai ha taha ia te ne lava ‘o talamai hā e me’a ‘e hoko ‘apongipongi. Ko Sīhova pē ‘oku ne ‘afio’i ‘a e me’a ‘e hoko ‘apongipongi. Pea ‘oku malava pē ia ke hala ‘Eiki Sea ‘a e ngaahi fika ko eni ka ko e ‘Esitimetí ko e lelei taha ia mo e fakaofiofi ‘a e Potungāue Pa’angá ‘a e fakafuofua ki he tu’u ki he kaha’ú pea pehē ki he lahi ‘oku tānaki mo e pa’anga ‘e tānaki ‘o hū mai pea hū atu ‘i he ta’u fakapa’anga hokó.

Ko e kongá na’e tokanga ki ai e taha he fehu’i ‘Eiki Sea ko e ngaahi kaveinga ngāue pe ko e *Government priority agenda* ‘e fitu ‘oku ‘omai ‘e he Patisetí pea na’a ku ‘osi lave fakaikiiki e lahi e ngaahi pa’anga ki he ngaahi ‘asenita takitaha ko eni. ‘Eiki Sea ‘oku tu’ukimu’a pē ai ‘a e COVID-19. Ka ko hono toenga ko ē hono fakafikefika ua, tolu, fā, nima, ono, fitu Sea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘e fai pē fika ‘uluakí kae tuku kātoa e fo’i ono ko ē ki laló. Pea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga e fika nima ia ko ē mo e fika onó ‘oku kehekehe ai hono mahu’ingá. He ‘oku ‘osi vahe’i ‘e he Pule’angá ia ‘a e pa’anga ngāue ki he ngaahi fo’i ‘asenita ‘e fitu ko eni ke fakahoko ‘aki ‘a e ngaahi ngāue ko eni ‘Eiki Sea. Ko e kaveinga ngāue ia ‘e ngāue’i he Pule’angá mo e ngaahi potungāue ‘i he ta’u Fakapa’anga 2022/2021.

Fakama’ala’ala ki he tokanga ki he malu’i Pule’anga nō ngaahi kautaha taautaha

Ko e kongā ko eni ki he faka'osi 'a e fehu'i 'Eiki Sea ki he nō pē ko e malu'i 'Eiki Sea ...

<002>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko u fiefia pē ke fakahoko atu 'Eiki Sea ko e nō ko eni 'oku fakahokó 'e he ngaahi kautaha ko eni ko 'enau nō 'anautolu pea mei he pa'anga ngāue pē ko e pa'anga nō pē ia 'a e Pule'angá 'a e pangikē. Pea ko e ngaahi fiema'u ko ē ki he fakahoko e nō ko eni ko e ngaahi fiema'u angamāheni pē ia 'i he founa ngāue 'a e pangikē. Te u fakatātā, kuo pau ke ke fakahaa'i 'oku 'i ai ho'o koloa fe'unga ke malu'i'aki ho'o nō 'o fakatatau ki he lahi 'a e pa'anga 'oku ke nō. 'A ia ko e alea fakapisinisi fengae'aki pehé ní ia 'a e ngaahi kautahá. Ka ko e 'uhingá foki 'Eiki Sea ko e ngaahi kautaha ko eni 'oku nau fakahoko e ngāue fengae'aki pea mo e Pule'angá ke fakahoko 'a e *project* 'a e Pule'angá ki he hā, ke fakakakato e ngāue ko eni. Pea 'oku angamāheni 'aki pē ia neongo 'oku 'ikai ke fiema'u 'i he lau 'a e motu'a ni 'a e fiema'u he pangikē ke malu'i pē mo e pangikē. Ko e 'uhingá pē ia 'Eiki Sea. Ka 'oku 'osi fe'unga pē koloa ia 'oku 'osi ma'u ko ē he ngaahi kautaha ko eni ia ke ne lava 'o malu'i 'enau ngaahi, ka ko e 'uhingá 'oku 'ilo'i 'e he pangikē ko e fengae'aki mo e Pule'angá 'oku nau to e fu'u fiemālie ange ke hanga he Pule'angá 'o malu'i 'a e ngaahi nō ko eni.

Founa fengae'aki Pule'anga mo e ngaahi kautaha maka

Ko e founa ko eni 'Eiki Sea ko ē ki hono, 'a e fengae'aki ko eni 'oku pehé ni. 'Oku 'i ai e aleapau ngāue 'a e Potungāue *MOI* pea mo e ngaahi kautaha ko eni ki hono fakahoko 'a e ngāue ko eni 'o fakatatau pea mo e alea ko iá ko e totongi mo e totongi tu'upau. Ko e taimi ko ē 'e totongi ai e ngaahi kautaha ko eni 'Eiki Sea 'oku fiema'u ia he pangikē ke totongi mei Fale Pa'anga fakafou he pangikē 'a e sieke ko iá. To'o he pangikē 'a e 'inasi 'oku nau felotoi ko ē ki aí ke to'o fakamāhina pea ko e toe ko iá pea toki fakahū ki he 'akauni ngāue 'a e kautaha ko iá. 'A ia ko e taha pē ia 'a e fakahoko he pangikē ia hono fatongia ke fakapapau'i mo malu'i 'a e pangikē pea 'oku pou pou pe ki ai 'a e Pule'angá ia 'Eiki Sea. Pou pou pē Pule'angá ia ki ai.

Ko e kongā ko ē ki he *share* 'o e pangikē ko eni ko e *major shareholder* ko ē he pangikē ko e Pule'angá. 'Oku 'i ai pea mo e ongo kautaha 'e ua 'oku na *share* ai ka ko e kongā lahi 'o e *share* ko eni he pangikē ko e pangikē 'a e Pule'angá. Ko e pangikē 'a e fonuá pea ko u tui ko e me'a totonu pē ia ke ngaue'aki he Pule'angá 'enau pangikē, fengae'aki ke lava 'o fakahoko e *project* ko eni 'Eiki Sea.

Ko e fehu'i 'e taha ko e *risk* ki he Pule'angá hangē ko ia na'e 'alu ki ai e fakamatalá. 'Eiki Sea hangē ko ia ko 'eku lave kimu'á kuo 'osi fakahoko he pangikē ia 'a e fengae'aki ke fakasi'isi'i pea ke malu'i telia na'a mole 'enau pa'angá pea mei he ngāue ko eni. Ko e ngāue fakapangikē pē ia 'oku malu'i 'aki pē ia 'a e me'angāué pea 'oku malu'i 'aki mo e ngaahi naunau mo e koloa kehe 'a e kautahá. Ko e fo'i fiema'u ia ko eni ko e hili atu pē 'i 'olunga 'uhingá ka nau mohe fiemālie he 'oku mahino pē ia kuo pau ke totongi pē ia 'Eiki Sea. Ko e, na'e 'osi fakahoko pē ia he Pule'angá 'Eiki Sea kimu'a 'a e ngaahi ngāue pehé ni nau malu'i e ngaahi nō taautaha. Ko e lava ke tokoni'i ke lava 'o fakahoko 'a e ngaahi faka'amu 'a e Pule'angá ke tokoni'i 'a e *private sector*. 'I he taimi tatau pē kuo lava 'o fakahoko e kaveinga ngāue 'oku fiema'u he Pule'angá ke fakahoko. Ko u tui pē 'Eiki Sea kuo ngali mahino atu ki'i tokoni ko eni.

‘Ikai lava he ngaahi pisinisi ne nō he langalanga fo’ou ke tā fakafoki ‘enau nō mei he Pule’anga

Ko e konga faka’osi pē ‘Eiki Sea na’e lave ki ai ‘a e tokanga ki he palopalema pē ko e *issue* ‘oku hoko ‘i he pa’anga na’e nō mai he Pule’angá ‘o tokoni’i ‘aki ‘a e kau pisinisi ‘i he langalanga fo’ou ko ē ‘o Nuku’alofá ‘Eiki Sea. Pea ko e *issue* ‘eni ia ‘Eiki Sea ‘oku tu’o lahi hono ‘ohake he Fale ni ‘i he ngaahi ta’u kuo tau sītu’a ki aí. Ko e pa’anga ko ení na’e fakapa’anga ia pea langa he Pule’anga Siainá. ‘A ia ko e nō ia ‘a e Pule’angá ki he *CBD construction* ‘o langa ‘a e ngaahi langa ko ení ‘i Nuku’alofá. Ko e palopalema ko ē ‘oku hoko holó ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke malava ‘e he ngaahi kautaha ko ení ke tā fakafoki mai ki he Pule’angá ‘a e silini mo e lahi ‘o e pa’anga ...

<002>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...Na’e fai ki ai ‘a e aleapau ngāue ‘i he ngaahi ‘uhinga kehekehe pē ‘Eiki Sea te u fakatātā’aki ‘a e Tungī *Colonnade*. Ko e fale ko eni na’e *rent* mei ai ‘a e Fale Pa’anga na’a nau nofo ai he ngaahi ta’u. ‘Oku kei ‘i ai ‘a e ‘u *issue* lahi ia ‘Eiki Sea ki he fale ko eni ko hono *maintenance* ‘a e fale ko eni ‘i he *fault* ‘i he langa ‘oku ki’i lahilahi ‘i he taimi tatau pē. Ko e *commercial value* ko ē ‘o e ‘ū *rent* ko ē ‘oku ngāue’aki mei he ngaahi... fakatātā’aki pē eni ‘a e Tungī *Colonnade*. ‘Oku ‘ikai ke lava ‘e he *rent* ‘oku ma’u ke ne hanga ‘o mafuesia hono monomono mo hono tauhi ‘a e fale pea ke toe ai ha sēniti ‘Eiki Sea ke fakakakato’aki hono totongi ‘a e *rent* ko ē ki he Pule’anga. Ko e fakatāta pē ia ‘e taha ‘oku ou ‘oatu ‘Eiki Sea. Ko e kātōa ‘o e ngaahi fale kotoa nau faingata’a’ia kotoa pē ko e hā leva e me’a ‘oku hoko ‘oku fua he Pule’anga e fakamole ko eni ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ‘oku ou lave’i kuo mahino ‘a e fakama’ala’ala ia ‘oku ou tui pē ‘e ‘i ai ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ke ki’i fakamānava hake ngaahi sekitoa ko ia hangē ko e Tungī *Colonnade* ha’amou fokotu’utu’u.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ke u loto ke to e taki e fakamatala he ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ū me’a na’e makatu’unga ai e ‘ū me’a ‘oku ke me’a mai ai ko ia mālō. Te ke to e fehu’i Fika 4 faka’osi eni

Fokotu’u to e vakai’i ange Pule’anga e polokalama nō malu’i mo e ngaahi kautaha maka

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole faka’osi atu pē ki’i fehu’i nounou ‘aupito pē ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mālō pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato Sea ko e me’a pē ‘oku mau tokanga ki ai he ‘oku mahino ‘oku malu’i ‘a e ngaahi kautaha ko eni ‘oku nau fai e nō to e lava ke ongo’i ‘e he pangikē ‘oku malu mo ia. Ko e me’a ko ē ‘oku mau tokanga ki ai ko e ongo’i malu ‘a e kakai he ko e pangikē ia ‘oku ‘i ai ‘a e Pule’anga pea kobe Pule’anga ‘oku fakapa’anga e kakai ko e anga ia e fakakaukau Sea ke fakakaukau’i ange mu’a ‘a e fo’i *scheme* ko eni na’a ‘oku to e ‘i ai hano founga ange ‘e taha ‘oku fakapotopoto he ‘oku ou tui ‘e Hou’eiki

me'a mai 'a e kakai te nau tāla'a lahi he ki'i fo'i *scheme* ko eni Sea 'oku kau ai 'a e motu'a ni ko e ki'i feinga pē ke mahino atu pē 'o tuku atu ki he Pule'anga mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hoko 'a e ngaahi *vote* mei he me'a 'a e Pule'anga 'a e 'ū me'a 'oku ke me'a ki ai malanga 'a e tēpile 'a e Hou'eiki na'a ku 'osi talaatu pē ke mou teuteu 'osi pē takitaha ko eni te tau 'alu e fo'i malanga 'e nima kae talitali e Minisitā Pa'anga te ne tali faka'angataha'i e fo'i nima ko ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Kātaki pe mu'a 'Eiki Sea ke u ki'i tokoni atu pē ki he tali ki he fehu'i ko eni na'e 'omai 'o fekafu'aki pea mo e nō kapau 'e laumālie lelei ki ai 'a e Feitu'u na pea ka 'ikai pea fiemālie lelei pē ki ai 'a e motu'a ni ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā ko u fokotu'u atu 'etau kaveinga ngāue 'ikai ke u loto ke mou tuputāmaki kiate au ka ke me'a mai 'ai pē taimi.

Tokanga ki he fatongia e Pule'anga ki he kakai e fonua

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ou fokoutua pē pea u fanongo ki he tāla'a ko eni ko ē 'oku fai koe'uhī ko e tu'unga 'o e pangikē 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ē 'oku 'ai ko ē ke fai atu ki ai 'a e fakahoha'a 'Eiki Sea. Ko e pangikē ko eni ko e Pangikē Fakalalakaka eni 'a e fonua. Ko e pangikē eni 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga ke fai'aki hono fakalalakaka'i pea 'oku faka'atā leva 'a e kakai mo e 'ū kautaha ke nau nō mei ai ke fai'aki hono fakalalakaka'i.

Ko hono ua Sea ko e tu'unga ko ē 'aho ni 'Eiki Sea 'oku tō lalo 'a e tu'unga faka'ekonōmika ko ē 'o e fonua he 'aho ni pea 'oku fiema'u he Pule'anga ke hanga he Pule'anga 'o fai ha ngaahi langa fakalalakaka ke'uhī ke ma'u ai ha mo'ui e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. 'Oku makatu'unga ia ko e 'uhinga ia ko ē 'eku tokanga atu ko ē ki ai 'Eiki Sea, fu'u tō lalo e faka'ekonōmika ia he 'aho ni mea'i pē ia he Feitu'u na ko e lī pa'anga ko ē pea mei muli 'oku tō lalo ke tokoni'i 'aki e kakai. Ko e 'uhinga ia ko ē to e 'oku fai ai 'eku fie tokoni atu ko ē ki ai he kapau he 'ikai ke hanga 'e he Pule'anga 'o fakapa'anga 'a e pangikē ko eni ke fai 'a e langa fakalalakaka 'a e fonua Sea ko e fo'i vanu ia ka lahilahi 'Eiki Sea 'oku hoko ki he fonua kapau 'e hangē ko eni ko e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e fakatātā, fakatātā kapau 'oku ne pehē 'oku ta'efalala 'a e kakai ki he'uhī ke fai he pangikē ko eni 'a e nō ki he ngaahi kautaha ko ē ...

<007>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā Polisi: ... ko eni ko ē 'oku fai ai ko ē 'a e langa ko eni 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke fai e sió ki he kautahā. 'Oku fai e sió ki he fatongia 'o e Pule'angá 'oku fai ki he kakai 'o e fonuá pea 'oku makatu'unga ai e fai e ngāue ko eni 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ko ha 'ai eni ia ke tau sio 'oku ta'efalala e kakaí. 'Eiki Sea kuo pau ke fai he Pule'angá ia honau fatongiá. Ko e fakapa'anga e ngaahi *project* koe'uhī ke makatu'unga ai e ma'u 'a e ma'u ivi e kakai 'o e fonuá. He 'oku hangē 'Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā ki'i fakamā'opo'opo mai he ko u 'ilo'i pē ko u lave'i pē

mahalo ko e, ko ho me'a mai ko ená 'oku 'i loto ia hē. Ki'i fakamā'opo'opo mu'a kae me'a mai 'a e Fakafofonga Tongatapu.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Ikai ko e 'uhinga pē kapau te u fakamā'opo'opo atu ko e fatongia 'o e Pule'angá ke fakapa'anga e Pangikē Fakalakalaká ke tokoni'i e kakai 'o e fonuá.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakamā'op'opo pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Na'a ke 'osi me'a mai pē 'anenai.

'Eiki Minisitā Polisi: Pea kapau leva 'oku 'ikai ke tali he 'e Fale ni ke fai he Pule'angá hono fatongia ko u tui ko e toki me'a kehe ia 'a e Falé Sea.

Lord Tu'ivakanō: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku mo'oni 'aupito 'Eiki Minisitā.

Lord Tu'ivakanō: Ki'i fakatonutonu atu e me'á.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu kia hai Fakafofonga ?

Lord Tu'ivakanō: 'A e 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Tali e fakatonutonú.

Tokanga ke 'oua fakapa'anga Pule'anga 'a e nō pea nau to e malu'i ha nō

Lord Tu'ivakanō: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea. Ko e fakatonutonu atú 'oku fehālaaki ke nau fakapa'anga 'a e pangikē pea 'osi pea nau to e *guarantee* 'enautolu 'anautolu 'oku ō atu. 'Oku 'i ai 'a e fatongia 'o e Pule'angá ko hai 'akinautolu ke omai 'o nō. Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku fai ki ai e ngāué ko u tui 'oku 'ikai ke kakato. Pea 'oku mo'oni e Fakafofonga Fika 4 he 'oku 'i ai 'a e tokanga 'a e kakai he ko e pa'anga 'a e kakai. Ke 'osi ange ke nau ō 'o fakapa'anga 'a e pangikē pea nau to e *guarantee* pē 'enautolu 'a e kakai ke omai 'o me'a. Pea 'osi angé 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau pa'anga. Ko e me'a na'e tonu ke fai ia ki mu'a.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko u tokanga atu pē 'Eiki Sea ki he fakatonutonú. Fakatonutonu atu e fakatonutonú.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke kau 'a e pangikē ia he nō ko ení. 'Oku 'ikai, ko e nō ia ko ení ko e nō pē ia tau'atāina 'i he hala fononga 'o e founa nō. Ko e founa ia 'a e Pule'angá mo e pangikē 'oku 'ikai ke lave'i ia kitu'a.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Nōpele.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu atu ‘a e fakatonutonú he ‘oku ‘ikai ko ha nō eni ia ...

Lord Tu’ivakanō: Sea ko u fakamālō pē au ki he ‘Eiki Nōpelé. Mo’oni pē ia. Ko e fatongia ia ‘o e Pule’angá he ko e pangikē ‘a e Pule’angá. Pea ‘osi ia ‘oku omai e kakai ke nau nō pea nau to e *guarantee* ‘enautolu. ‘Oku ‘i ai, ‘oku tonu ke ‘i ai e fo’i sino’i pa’anga ‘a e tokotaha ko iá he ko nautolu ‘oku ‘oange e ngāue ke nau ō ‘o faí. Ko e hā e ‘uhinga e me’a ke nau omai pē mo e tenga’ikoá ke omai ‘o nō he me’á hili ange ‘oku ‘ikai ha me’a ke tā ‘aki e nō.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Lord Tu’ivakanō: Pea nau *guarantee* leva ‘enautolu.

Sea Kōmiti Kakato: Sai māhino ‘aupito ho me’á Nōpele te u to e ‘oatu, mo me’a lōua ki lalo. Me’a mai koe Minisitā Ngoue. Mo hanga ‘o ‘ai ke mōvete ‘eku ngāué. Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko u ki’i fakatonutonu pē ki’i tokoni pē ki he ‘Eiki Nōpelé. Fakamolemole ke ke ki’i me’a mai pē ‘o kumi pē ko e hā koā e hisitōlia ‘o e me’a ko eni ‘oku hanga he Pule’angá ‘o fokotu’utu’ú ke nō. Kae ‘oua te ke fu’u tukuaki’i hala’i pehe’i ‘a e Pule’angá.

Sea Kōmiti Kakato: Mou fefakamolemole’aki kae hoko ‘etau ngāué.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oku ‘osi ‘i ai pē alea ‘a e Pule’angá pea mo e kautaha ko iá ke fakahoko ‘Eiki Sea fekau’aki pea mo e, pea ko e fu’u me’a lelei. Kiate au fu’u me’a lelei e tanu halá. ‘Oku ke me’a ki he ngoué ‘oku ‘i ai mo e fu’u pa’anga ‘e 20 miliona ‘oku teuteu ke tanu ‘aki e hala e ngoué. ‘Ikai ke ‘i ai ha taha ia ko u sio ‘Eiki Sea pē ko hai te ne lava ‘omai ha me’a ‘oku ma’ama’á. Ka ko e kōmiti ko iá ko e *Procure* ko iá Sea ‘oku ou Sea ai. Pea ko u faka’amu ange ke fai mo kamata kae fai mo fai e ngāué he ‘oku sai kotoa ki he ngaahi vāhengá. Pea ko Ha’apai kapau ‘oku ‘i ai ha taha mei Ha’apai te ne fiema’u ke tanu ka ko e fatongia ‘a e Pule’angá ki he kakai e fonuá. Pangikē ‘a e fonuá pa’anga ‘a e fonuá ...

Sea Kōmiti Kakato: Sai Minisitā Ngoue ‘oku māhino kiate au e me’a ‘oku ke me’a ki aí.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sai Sea ko u ki’i fie lave ki he mokohunú.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai me’a ki lalo. Me’a faka’osi mai koe Minisitā Polisi kae faka’osi mai e ‘Eiki Nōpelé ka tau ‘unu he ko ena ‘oku mou, ki’i me’a faka’osi mai.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea na’a ke ‘osi me’a mai ke u fakamā’opo’opo atu pea nau ‘osi fakamā’opo’opo atu. Ko e ngāue ‘a e Pule’angá pangikē ‘a e Pule’angá ma’a e kakai ‘a e fonuá.

Sea Kōmiti Kakato: Mahino ‘aupito.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko ia ko e me'a ia na'e fai atu ai e fakamā'opo'opo.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā tokanga na'a ke fakahū au. Me'a faka'osi mai Fakafofonga Tongatapu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe kae toki me'a mai e Palēmiá.

Tokanga ke 'ōmai Pule'anga e tu'unga totonu 'ene pa'anga fakalukufua

Lord Tu'ivakanō: Malo Sea. Ko u tui mahalo 'oku, 'e toki, tau toki lave ki ai he a'u atu ki he me'a ko iá. Ka ko e me'a pē ko u kole pē au ki he Minisitā Pa'angá ke ne 'omai mu'a 'a e tu'unga totonu ...

<002>

Taimi: 1550-1555

Lord Tu'ivakanō : .. 'a e pa'anga fakalūkufua, 'a ia ko e *cash flow* ko ia 'a e Pule'angá, pea 'e makatu'unga mei ai ke tau sio pē ko e anga fēfē 'a e nga'unu 'a e ngāue ke fai, ko e hā 'a e me'a te mou fai ke tokoni'i. He 'oku mahino mai 'e Sea, 'i he'eku manatu ki he 13/14, na'e 'ova 'i he 30 miliona mahalo na'e lahi pē, na'e tukuatu 'a e *cash flow* toenga pa'angá. Pea 'oku tonu pē ke hokohoko mai 'a e ngaahi Pule'angá, 'oku tonu pē ke kei lahilahi. Koe'uhí 'oku ou sio ki ai, kapau 'oku a'u mai ki he taimí ni, ko e hā 'a e *cash flow* 'i he taimí ni? He 'oku ou tui ko e 60 miliona ko eni e *deficit* ko eni. 'I he 18/19 hangē na'a ku sio hifo ki ai, mahalo ka *workout* pē, 'oku toe 'a e 110 mahalo 'i he toenga pa'anga 'a e Pule'angá. 'A ia ko e to'o foki 'a e 60 ki he ngāue ko eni ki he vailasí, 'a e COVID 19, pea toe to'o 'a e 60 ko e *deficit* ia. Mahalo na'e 'osi e kató ia mahalo toe 10. Ko e 'ai pē ke tau sio ange ki aí, pea mahalo na'a tuki lava fai atu he ngāue ki ai, ke ko e hā 'a e ngāue 'a e Pule'angá 'oku fokotu'utu'u 'enau palani ke lava ke tokoni'i e me'a ko eni. Pē ko 'etau 'ai pē ke tu'utu'u vahe, tu'utu'u e vahé mo e ngaahi me'a ko iá. Kae tukuatu pē ki taumu'a ke fai mai ha ki'i fakama'ala'ala ki ai Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io 'Eiki Palēmia. Taimi kotoa ena 'o 'ou 'Eiki Palēmia mei 'osi 'etau taimi.

'Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakató. 'E Sea, ko 'eku fokoutua atu pē, tokanga atu ki he me'a ko eni 'oku fai 'a e feme'a'aki ki ai 'a e Hou'eikí, felāve'i ko ia pea mo e Pangikē Fakalalakaká. Ko e ... mahalo kapau 'oku tonu 'a e anga 'eku fanongó, 'oku hangē ia ko ē 'oku 'oatu he Pule'angá ha pa'anga ki he Pangikē Fakalalakaké ke ō atu ki ai 'a e ngaahi kautaha ko eni 'o nō mei ai. Na'e toki 'osi pē 'a e me'a 'a e Minisitā Pa'angá, ko e nō 'oku fai pē ia mei he pa'anga ko ia 'a e Pangikē Fakalalakaká. Ko e kongá ia 'oku ou pehē 'oku totonu pē ke fakamahino'i 'a e tūkunga ko iá. Ko e nō, 'oku fai pē ia 'i he pa'anga ko ia 'a e angikē Fakalalakaká.

Sai, ko e me'a ko ia na'e tokanga ko ia ki ai 'a ē ko ia ki he *guarantee*, ne 'osi fakamatala pē ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá 'i he kongá ko iá. Ko e *contract* foki 'e fai mo e ngaahi kautaha ko eni, pea 'e fiema'u pē 'e he Pangikē Fakalalakaká ia 'a e ki'i fo'i fakapapau ko iá, 'e lele 'a e *contract* pea

mo kinautolu ko ení. Ka ko e anga ko ē 'a e *asset* ia ko ē 'oku ma'ú, 'oku lahi pē ia 'a e ngaahi kautaha ko íá.

Sēmisi Sika : Sea ka u ki'i fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Palēmia 'oku ke tali 'a e fehu'i 'a e fika 2 Fakafofonga Tongatapu.

Sēmisi Sika : Kātaki 'Eiki Palēmia ko e ki'i fakatonutonu fakama'ala'ala. Ko e 'uhingá 'oku 'i ai 'a e faikehekehe 'a e fo'i lea ko e malu'i, pea mo e *guarantee*. Na'e fakahoko mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'anenai 'e malu'i 'e he Pule'angá 'a e ngaahi nō ko ení. Ko eni 'oku fakahoko mai 'e he 'Eiki Palēmia ko e *guarantee* 'a e ngāué.

'Eiki Palēmia : Sea, mahino ia kiate au. Mahino ia kiate au, pē ko e hā hono fakapapālangi pē ko hono faka-Tonga 'o e fo'i me'a na'a ku lea atú, 'oku tatau pē ia kiate au 'a e *guarantee* pea mo e malu'i.

Sēmisi Sika : Ko e 'uhinga pē Sea na'a ne toki 'osi me'á ni mai pē 'o talamai 'oku 'ikai ko ha malu'i 'o e ngaahi nō ko e *guarantee* 'o e... 'A ia 'oku fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e *contract* 'o e kakai ko ení. 'Oku kehe ia mei he pehē 'e malu'i e nō.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Palēmia te ke ki'i fakamaama mai ki he Fakafofonga.

'Eiki Palēmia : Sea, ko 'eku mahinó pē 'aku eni na'a ku 'osi fakahoko atú. 'Oku 'ikai ke u to e ongo'i 'e au ia 'oku to e 'i ai ha kehekehe mai. Ko e *guarantee* mo e malu'i 'oku na tatau pē. Ko e lea fakapapālangi ē ...

<008>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Palēmia: lea fakame'a. Lea faka-Tonga e, ka ko 'eku, ka ko 'eku tokanga 'e 'Eiki Sea 'i he ...

Siaosi Pōhiva: Sea fakamolemole Sea. Ki'i fakatonutonu.

Sea Kōmiti: Me'a mai Fakafofonga.

Siaosi Pōhiva: Ko e fakalea ko ē he Tu'utu'uni Kapineti ē, me'a mai e 'Eiki Palēmia ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini ia 'a e Pule'anga. Ko e 12 miliona 'oku tānaki mei he *savings* 'a e patiseti 'a e Pule'anga ko ia 'oku 'ave ke fai 'aki e nō ko eni Sea. Pea 'oku ai mo e pa'anga 'e 15 miliona ko e *bond* ia *borrowing* ia. 'Oku 'alu pē mo ia mei he Pule'anga ki he Pangikē Fakalakalaka ke fai 'aki e nō ko eni Sea. Mālō.

Sea Kōmiti: Mālō Fakafofonga, me'a mai koe 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea 'oku, tapu pē mo e Feitu'u na Sea. 'E to e 'alu hifo 'a e me'a ni ia ki he *detail* pea te u tuku pē ki he Minisitā Pa'anga ke ne hanga 'o toki fakamahino atu he koe'uhī ko e fo'i me'a ko ē 'oku 'aonga ia ke fai mai ha tohi ia koe'uhī kae fakamatala'i atu he kapau te tau hanga tautolu 'o talanoa'i 'a e *detail* ko ē 'oku ta'emo'oni, 'oku ta'emo'oni 'i heni 'oku ngali, 'oku 'ikai ko ha me'a ia ko ha ngāue ia 'a e Fale ko eni ke 'i ai ha *contract* 'a ha taha mo hono 'ū *detail* ko ia 'oku alea'i 'i Fale ko eni.

Māteni Tapueluelu: Ki'i fakatonutonu pē Sea kātaki. Ki'i fakatonutonu Sea 'oku 'atā ia he'etau founa ngāue ke fai atu ha fehu'i 'i he'ene fekau'aki ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ka tau mālōlō ki 'apongipongi.

Māteni Tapueluelu: Fekau'aki mo e me'a na'e me'a mai ai.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo 'osi 'etau taimi.

Māteni Tapueluelu: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 'uhinga 'oku, toki fakakakato ā 'apongipongi. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku toloi e Fale ki he 10:00 'apongipongi tau kelesi.

Kelesi

(Pea na'e fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

(Toloi e Fale Alea ki he 10:00 pongipongi Tūsite 26 'o Mē, 2020)

<009>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga